

Gränskommittén

Østfold - Bohuslän

Ekomuseum Gränsland
Et grenseløst museum

Severdighetsplan

BOHUSLÄNS MUSEUM

HALDEN HISTORISKE SAMLINGER

Förord

"Vi bönder vet hur landet rätt skall delas mellan Norges konung, sveakonungen och Danmarks konung. Göta älv har varit gräns från Vänern till havet och norr om Vänern har Marker varit gräns till Eidskog, och därifrån Kölen hela vägen norrut till Finnmark" sade Brynjulf Ulvalde från Ranrike till Olav den Hellige när denne återvänt från England för att återta sitt arvrike. Allt enligt Snorre Sturlasson. Emellertid hade Olof Skötkonung vid denna tid tagit sig före att uppbära skatt, inte bara från svenska bygder som Dalsland, utan också från det egentligen norska Bohuslän.

Utgången på det hela vet vi idag. Olav och Olof förlikades så småningom och Olav gifte sig med Olofs dotter. Långt senare blev Bohuslän i alla fall svenskt, men då var det den danske kung Kristian som fått stryka på foten. Den gången hade folket i gränsbygderna inte längre någon talan inför kungen på tinget.

Gränserna flyttas, skärps eller suddas ut. Idag har vi fått en ny gräns, EU-gränsen, tvärs igenom regionen. Det som består är kontakter och samarbete i gränsbygderna, oavsett vad som skett på riksplanet.

Inom ramen för tankarna kring ett Gränsmuseum i regionen har vi känt det angeläget att försöka ställa samman kunskapen om det gemensamma kulturhistoriska arvet. Utgångspunkten vid arbetet har varit att se på kulturmiljöer som i ett gränsperspektiv både skiljer och förenar.

Sevärdhetsplanen är ett viktigt underlagsmaterial för att förbättra arbetet med museiplanerna, och skall ses som ett planeringsinstrument där t ex kultur och turism kan mötas för gemensamma satsningar i gränsregionen. Materialet har under våren 1996 varit ute på remiss/höring hos kommuner, föreningar och regionala institutioner. Vi tackar samtliga för ett engagerat samarbete och överlämnar härmed vår rapport.

Rolf Danielsson, projektledare Svein Norheim & Tomas Brandt

AVSNITT 1

Inledning

1. SEVÄRDHETSPLAN, VAD ÄR DET?

Besöksnäringen håller på att bli allt viktigare för vår region. Den har länge varit betydelsefull. Även om det primära målet många gånger kan vara mat, husrum, bad osv, så är de kulturhistoriska besöksmålen oerhört viktiga för att det bestående reseintresset skall vara gott. Likaså är det viktigt att man har en lokal förankring för det kulturhistoriska innehållet i en region.

Gränskommittén driver därför bl a projektet "Ekomuseum Gränsland". Som ett ekomuseum består av kulturlämningar på deras ursprungliga plats, blir den konkreta frågan om urval, vård och tillgänglighet aktuell. Lämningarna i sig ägs inte av museet, utan är i offentlig eller enskild ägo och belägna i olika kommuner. I detta fall dessutom i två länder.

Sevärdhetsplanen skall fungera som ett arbetsredskap att få en överblick över de kulturlämningar som vi föreslår höra hemma i Ekomuseum Gränsland (Gränsmuseet). Den skall också presentera en gemensam historisk bakgrund till lämningarna.

Den innehåller en del med miljöbeskrivningar, en del med historik och en del med förslag på åtgärdsinriktning. Dessutom information om kulturmiljövärden, adresser och litteratur.

2. ARBEIDETS FORUTSETNINGER

Bakgrunden for den foreliggende rapporten er det arbeidet som Grensekomiteen gjør for å skape forståelse for vår felles historiske arv, og for å styrke identiteten i grensebygdene. Dette arbeidet gir seg bl a uttrykk i prosjektet Økomuseum Grenseland. Grensekomiteen har gitt i oppdrag til Haldens historiske Samlinger og Bohuslæns museum å foreta en utredning for å få fram et slikt utvalg av kulturminner. Opprinnelig var planen å ha det foreliggende materialet ferdig omkring årsskiftet 1995/96, men p g a store satsninger på utstillinger ved begge museene, ble arbeidet forskjøvet et halvår.

Arbeidet har foregått med gjennomgang av registreringer og utredninger som er utført tidligere. Likeledes er det foretatt befaringer i marken for å vurdere enkelte kulturminner.

Arbeidet er utført av fagkonsulent Svein Norheim ved Halden historiske Samlinger og antikvarie Tomas Brandt ved Bohuslæns museum. Utrederne har arbeidet opp mot en referansegruppe bestående av prosjektleder og bitr museisjef Rolf Danielsson ved Bohuslæns museum, fylkeskonservator Stein Schjelle ved Østfold fylkeskommune, länsantikvarie Jan-Gunnar Lindgren og bitr länsantikvarie Tomas Areslätt ved länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, og länsantikvarie Bo Åkerström ved länsstyrelsen i Älvsborgs län.

Som økonomisk fundament for utredningen er det blitt stilt midler til rådighet fra ulike instanser: Grensekomiteen, Østfold Fylke, Fylkesmannen i Østfold, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, Landstinget i Göteborgs - och Bohus län, og fra Dals Eds kommune.

3. ANDRA KULTUR/TURISTUTREDNINGAR

Vi har ingen totalbild av vilka utredningar som förekommer, men följande bör nämnas:

Tanums turistutredning (Förslag i syfte att förbättra förutsättningarna för turism inom Tanums kommun) gjordes av en utredningsgrupp bestående av representanter för kommunstyrelsen och för verksamheterna kultur, fritid och näringsliv. Uppdraget var bl a att belysa vilka åtgärder som bör vidtas för att iordningställa "turistvänliga" besöksobjekt och redovisa förslag till utbyggnad av turistobjekt med inslag av aktiviteter. Utredningen har antagits och kommer att styra kommunala satsningar, bl a inom kulturmiljövården. Som material för att inom en kommun få grepp om turistsatsningar är tanumsutredningen mycket bra.

Utredningen går bl a igenom kulturmiljöerna inom kommunen, med åtgärdsbehov, ansvarsfördelning mm. Eftersom detta delvis sammanfaller med miljöer i Tanum inom ekomuseets ram är samordning nödvändig.

Inom ramen för Gränskommitténs arbetsgrupp för Kultur och turism pågår också en sammanställning av idag tillgängliga besöksmål, kulturaktiviteter mm. Syftet är att kunna få ut informationen till turist- och researrangörer för att sprida kännedom och ge bättre möjligheter till bokningar mm.

Hällristningsresan är inte direkt en utredning, utan ett projekt i Bohusläns museums regi där vård, skyltning mm av ett antal hällristningslokaler i mellersta och norra Bohuslän har samordnats. Till detta har tagit fram ett guidehäfte med både historik och färdhänvisningar. Framförallt visar detta hur man kan göra en bra samlad både vård- och informationsinsats.

Østfold fylkeskommune startet arbeidet med en "Kulturminneplan for Østfold" høsten 1994 da planarbeidet ble lagt opp. Vi siterer følgende fra grunnlagsdokumentet for planarbeidet:

"En kulturminneplan bør inneholde en registrering av kulturminner, et såkalt Kulturminneatlas og en Handlingsplan for hvordan disse anleggene skal forvaltes i framtiden". Kulturminneplanen skal være "redskap for kulturminneforvaltningen i fylket. Redskap for kommunal planlegging/forvaltning. Redskap for andre aktører." Arbeidet med fylkets kulturminneplan er fortsatt i startgroppen (nov 95).

Det er også verdt å merke seg at Reiselivsnæringa i Østfold har hatt en utredning om næringas framtid og utvikling i fylket - der bl a kulturminnene er en viktig del av satsningen.

Kommunene har ofte egne kulturplaner, miljøplaner, friluftplaner og reiselivsplaner. I Østfold har det de siste åra vært kommunesammenslåinger, noe som har gjort en del planer modne for revidering.

4. URVALSKRITERIER

Syftet med planen är att lyfta fram gränsområdets kulturmiljöer, och då framförallt de med en koppling till just gränsen.

En gräns både skiljer och förenar. Den skiljer snarlika bygder med snarlika kulturmönster från varandra, men den förenar i det att bägge sidor har just en gräns att förhålla sig till, med allt

vad det för med sig. Det är också så vi har formulerat urvalskriterierna för kulturmiljöerna:

De lämningar som visar på gemensamma kulturella drag, trots gränsen, och de lämningar som hänger samman med själva gränsen.

Grundläggande är att miljöerna/objekten givetvis skall ha ett kulturhistoriskt värde. De skall med andra ord vara representativa för sin tid, någorlunda välbevarade osv, enligt de gängse kriterier kulturmiljövården arbetar med idag. Men de skall också tillföra något ur just gränsperspektivet.

I denne sammenhengen er det på sin plass å se på hva en grense er for noe. En grense mellom to land oppstår ut ifra ulike prosesser:

Naturgitte forhold som vassdrag, fjellformasjoner, dype skoger osv. Kulturforskjeller, eiendomsforhold og politiske grenser, som ofte er en blanding av de ovenfor nevnte momenter. Århundre lange prosesser ligger til grunn for den grensa vi har i dag. Det enkelte lands ekspansjonistiske politikk har vært avgjørende for hvorledes dette har utviklet seg. Stikkord er:

- Størst mulig landområde som gir tilgang til skatteinntekter og naturressurser.
- Tilgang til gode havner og kontroll over handelsruter både til lands og vanns
- Kontroll over viktige skipsleier som igjen ga skatteinntekter

Landegrensa oppleves imidlertid også i forskjellige sammenhenger delvis som fysiske tiltak og materielle uttrykksformer og delvis som immaterielle:

- Grensemerker/grensegater
- Tollvesen, passkontroll
- Ulike regelverk
- Veimerking
- Forskjell på byggeskikk
- Ulik klesmote, matskikker, arbeidsrutiner, omgangsformer,
- Språk

Grensa oppleves av mange også som en ikke-grense. På de aller fleste områder i det daglige vil vi ofte ikke ha noen klare forskjeller mellom de to grenseregionene. Ved en reise gjennom grenseområdet - og man ser bort ifra det offisielle bildet - vil vi knapt merke større forskjeller enn man vil oppdage ved å reise samme avstand innenfor sitt eget land. Likhetsstrekk kan vi se innenfor områder som: Naturforholdene, Kystmiljø, Næringsveier, Kulturminnetyper, Klesmoter, varesortement etc

Som eksempel på likartede kulturminnen kan tas fornlämningarna, vare sig det gäller stenåldersboplatser, gravrösen, gravfält och resta stenar eller hällristningar. Den som besöker hällristningar i världsarvsområdet i Tanum, och sedan söker sig vidare norrut för att bese dem i Strömstads kommun, kan också fortsätta och se dem längs Oldtidsveien utanför Fredrikstad. De tillhör samma fornlämningstyp, och är rimligen tillkomna inom samma kulturområde någon gång för länge sedan. Den gräns vi har levt med i knappt 350 år är bara en parentes i

deras historia.

Ett annat exempel är kustens bevarade bebyggelsemiljöer, med anknytning till de maritima näringarna. Den bebodda skärgård som börjar vid Havstensund vid norra Tanumskusten och som fortsätter via Koster till Hvaler och Onsøylandet, har många gemensamma drag i både naturgeografi och bebyggelsemönster. Också här finns det anledning att peka på likheter på ömse sidor gränsen.

Kulturmiljöer med en direkt anknytning till gränsen har en självklar och central plats i sammanhanget. Där finner vi skansanläggningar från olika perioder, broar, tullstationer mm. I detta sammanhang borde man också finna alla de kontakter som människor har haft över gränsen av olika orsaker. Detta är dock immateriella lämningar, som endast delvis manifesteras i fysiska föremål eller platser. Just därför blir det som ändå finns viktigt att värna om. I någon mån kompenseras detta av att man nu påbörjat dokumentationsarbete, bl a inom forskningsprojektet Kulturmöten över gränsen vid etnologiska institutionen vid Uppsala universitet.

Sett ur besökarens synvinkel så innehåller urvalet miljöer/objekt med olika geografisk belägenhet. En del är (eller kan bli) tillgängliga via bil/buss, en del kanske bara med mindre fordon, andra med båt och någon lämpar sig bäst för fotvandring. En del är tillgängliga med allmänna kommunikationsmedel, andra inte. Dessa aspekter har inte varit ett kriterium för urval, men att det ändå är så innebär ett bredare register av möjligheter, både för besökaren och för researrangören. Däremot har det tagits hänsyn till om en kulturmiljö inte är möjlig eller lämplig att utveckla som besöksmål.

Det er viktig å poengtere at utvalget i Severdighetsplanen ikke er et sluttet og definitivt utvalg. Enskilte kulturminner kan både legges til eller dras ifra. At man i det hele tatt gjør et utvalg, er praktisk betinget for at antallet kulturmiljøer ikke skal bli uoverkommelige og vanskelig å handtere. Severdighetsplanen gir en ramme å arbeide innenfor.

AVSNITT 3

Programförslag

Man bör ge projektet stadga och styrning genom att göra en samlad satsning på några av objekten. Dessutom måste besökscentra komma till stånd. Att i förväg göra en total prioritering mellan alla enskilda vårdobjekt är däremot inte rätt väg att gå. I kombination med dessa planerade insatser bör man fånga de tillfällen som kan dyka upp i de olika kommunerna för att få åtgärder utförda.

Gränsmuseets roll blir därför, förutom att vara ett av flera självständiga besöksmål inom regionen, också att vara samordnande för ett flertal vård och informationsinsatser.

Mot bakgrund av ovanstående föreslår vi följande åtgärder. Man bör då dela in kulturmiljöer och informationsplatser i tre kategorier:

Grupp I.

Informationsplasser/sentraler ved grenseovergangene tilpasset forholdene på hvert enkelt sted. Til sammen etableres det 5 sentra:

-Nössemark/Solum - Allingmoen/Holmgil. Her kan f eks den gamle tollstasjonen på Solum brukes.

-Kornsjø -Högen. Vi foreslår primært å bruke lokaler på Kornsjø stasjon. Det er innledet et samarbeid mellom Halden og Dals-Ed kommuner.

-Vassbotten - Holtet. Info-senter er nylig etablert ved Elgåfossen på norsk side, men også med tiltak på svensk side. Området må videreutvikles.

-Håvedalen - Berby. Her foreslås etablert et informasjonscenter både i Håvedalen som har betydelige militærhistoriske anlegg og gammel tollstasjon, og ved Berby som er et av de sentrale kulturhistoriske anlegg på norsk side.

-Svinesund. Dette foreslås bli hovedstasjon for Økomuseum Grenseland (Grensemuseet). Det ser ut til at det er naturlig å legge museet på norsk side i tilknytning til de nye anlegg som planlegges her. Forhåpentligvis vil det i relativt nær framtid bli en avklaring m h t brospørsmålet, og først da er det mulig å si noe om en eventuell plassering av museet. Spørsmålet om framtidig bevaring for offentligheten av Gamle Svinesund er også en avklaring som må foretas.

Informasjonssentrene kan få noe ulik utforming tilpasset det enkelte stedet. Ved Elgåfossen er det lagt til rette med romslig P-plass, toalett og info ved hjelp av skiltssystemer. Tiltak er gjort og planlagt m h t kulturminner i umiddelbar nærhet.

Andre steder, som f eks ved Solum, kan det være aktuelt med skiltssystemer og lokale for informasjon.

Grupp II.

Utvecklade besöksmål. Med detta menas någon form av besöksanläggning kopplad till kulturlämningar, som exempelvis Fredrikstens fästning, Blomsholm, Gamle Fredrikstad, Rød Herregård eller Strömstad museum. En fördel är om de kan ses som "par", såsom Berby/Blomsholm, Koster/Hvaler, hällristningsfälten i Tanum/Borge-Skjeberg osv, dvs likartade miljöer på ömse sidor gränsen. I Dals-Ed är det påbörjat en diskussion om hur man kan utnyttja lokaler i Mühlbocks hotell.

En del av anläggningarna är i full drift, medan andra är under planering och uppbyggnad (Mühlbocks, statarlängan vid Blomsholm) eller skall utvecklas vidare (Strömstads museum).

Fördelen med dessa anläggningar är att de har (eller kan få) goda möjligheter att ta hand om besökare, ofta med bemanning, och att här ofta finns etablerade system för vård och underhåll.

De är en mycket viktig länk i kedjan av gränsrelaterade kulturmiljöer. Man kan också få synergi-effekter genom gemensam marknadsföring.

Via dessa bägge grupper (I och II) kan besökaren få information dels om platsens kulturhistoria, men också vidare hänvisning till de övriga kulturmiljöer och objekt som ingår i ekomuseet, inte minst genom att en del är eller bör bli bemannade.

Grupp III.

Övriga självständiga gränsrelaterade kulturturistiska sevärdheter. De är naturligtvis väl så betydelsefulla ur kulturhistorisk synvinkel och skall vara både tillgängliga och ha bra information, men här ställs inte alla gånger samma krav på dels informationsmängd om övriga Gränsmuseet och dels utrymmen och anläggningar för besökare.

Rapporten föreslår ett antal kulturmiljöer på bägge sidor gränsen - i Dals Ed, norra Bohuslän och södra Østfold - som bör vårdas och läggas till rätta för besökare. Det är inte prioriterat inbördes vilka kulturmiljöer som skal tas först, förutom det att man om möjligt bör prioritera de mest gränsrelaterade objekten. Detta blir upp till den enskilda kommunen i samråd med fylkeskonservatoren/länsantikvariern och Gränsmuseet och beroende på vilka avtal man kan komma fram till med markägare. Men vi vill understryka vikten av att det görs insatser inom rapportens urval när det uppstår möjligheter till sådana arbeten.

På detta sätt får man ett nätverk av informationplatser (I och II) och besöksmål (I, II och III). Informationscentralerna vid gränsövergångarna blir kärnan i gränsmuseisatsningen.

Strategi

För grupp II finns idag möjligheter att arbeta med Blomsholms statarlängan. Vitlyckemuseet, som ligger liksom en södra inkörsport till området, kommer troligen kunna rymma information även om ekomuseet. I Halden finns museet på Fredrikstens fästning samt bomullsindustrin i Tistedalen att arbeta utifrån. Strömstad museum har också en plats i detta sammanhang.

Man bör vidare fundera kring: Krokstrand, Berby, Strömstad, Koster, Hvaler, Borgarsyssel museum i Sarpsborg, Fredrikstad museum "Slaveriet" i Gamlebyen i Fredrikstad, Ørje, Turistinformationen i Dals-Ed eller annan möjlighet där. I Östad, som dessutom ligger vid den blå-gröna vägen, finns ett gammalt tingshus bevarat.

För grupp III gäller att man inom respektive kommun och län får arbeta vidare med vad som kan göras med byggnadsvårdsmedel, fornvård etc.

Man bör se genomförandet över en period av 3-5 år, när man kanske har åstadkommit de 5 informationscentralerna i grupp I och 6-10 utvecklade besöksmål i grupp II. När det gäller grupp III så är den sammansatt av både sådana kulturmiljöer som är väl omhändertagna och sådana där man kanske inte ens börjat göra insatser. Vi skulle vilja se en prioritering av sådana miljöer som tydligt berättar om just närheten till gränsen, som exempelvis Håvedalen, skansarna i Dals-Ed, hela Svinesundsområdet etc.

Ekomuseet är till delar ett långsiktigt arbete, där många olika viljor, ekonomier och ansvarsfrågor skall samordnas. Ett exempel på att en långsiktig målsättning som inte omedelbart kunde realiserats ändå fick sin lösning är upprustningen av båthuset på svenska sidan av Svinesund. Detta har varit ett önskemål från kulturmiljövården sedan 1990, men som

blev möjlig först 1995-96 genom en kombination av ett ägarbyte och den stora byggarbetslösheten i Sverige med åtföljande stödåtgärder.

Information

Vidare är det uppenbart att man måste fundera kring sådana saker som namn, logotype, skyltar osv. Exempelvis har det visat sig att begreppet "ekomuseum" dels är ganska okänt, och dels ger felaktiga associationer (ekologi/ekonomi). Flera som vi talat med förstår inte vad det betyder. Kanske skall det heta enbart "Gränsmuseum" eller "Museum Gränsland".

En strategi för hur informationen skall nå besökarna måste också läggas upp. Hur fångar man upp besökare på väg in i området? Hur fångar man upp dem som sitter hemma och planerar sin semester? Hur når man reselivsnäringen? Här bör man överväga strategiskt belägna platser etc som Ørje (E18 österifrån), Strömstad-Sandefjordfärjan och Moss-Hortenfärjan, turistinformationer i Hällevadsholm (vid E6, Blå-Gröna-vägen info finns här) och Överby (Strömstad E6) osv. Lämpligt informationsmaterial måste givetvis tas fram:

-Karta/Broschyr som guidar till de olika miljöerna.

-Häfte eller liknande med den historik som finns i Sevärdhetsplanen. Enkel och lättillgänglig lokalhistoria, samtidigt som det finns en koppling från häftet man läser till faktiska miljöer som är möjliga att besöka.

-Med tanke på det allt ökande antalet "pekskärmar" i informationssammanhang bör också Gränsmuseet på sikt presentera sitt material i denna form.

AVSNITT 3

Historik i Gränsbygden

1. Ett län byter land

Konflikter är en del av vår gemensamma historia, tyvärr. Eftersom de danska och norska rikena tidigare möttes vid Göta älvs mynning, var det svenska riket hänvisat till att segla runt Skåne och ut genom Öresund för att ta sig västerut. Sedan 1200-talet hade Sverige en smal landkorridor på sydsidan om Göta älvs mynning. Gränsen mellan Sverige och Norge gick i Göta älv och vidare upp längs Dalslandsgränsen.

Stridigheterna som ledde fram till att bl a Bohuslän införlivades i det svenska riket 1658 fördes inte med huvudsyfte att införliva enbart detta landskap, utan skall väl ses som ett sätt för det då starka Sverige att utkräva bra fredsvillkor av motståndaren Danmark.

Den tull som all handelssjöfart var tvungen att erlägga vid passagen förbi Helsingør - Helsingborg gav danska kronan viktiga inkomster, och var samtidigt en nagel i ögat på Sverige, som ju vid denna tid framförallt var en östersjönation. Att få tillgång till hela kuststräckan från Kalmar till Svinesund var därför en viktig framflyttning av de svenska positionerna. Man skall dock minnas att Sverige samtidigt hade besittningar på flera håll runt

Östersjön. Norska och danska landskap delade öde med tyska och baltiska områden, och att få en bra militär och ekonomisk ställning var nog det viktigaste för den svenska kronan. Att införa svenskheten som sådan stod troligen inte överst på dagordningen.

I fredsfördraget från 1658 stadgades att adelsmän i de avträdde provinserna skulle avlägga trohetsed till svenska kronan, liksom alla övriga invånare skulle "effter denne dagh Kon. Majt., dess successorer och cronan Sverige allena och evärderligen vara föröbligerade". Samtidigt tillerkändes befolkningen rätten att "blifva vidh deres vanlige rätt, lagh och gamble privilegier och frijheter oturberade". Eftersom landskapen skulle tillhöra Sverige för "evärderlig tid" hade man givetvis för avsikt att så småningom införa de lagar, regler och inte minst den kyrkliga organisation som gällde i övriga Sverige. Man tänkte dock avvakta lämpliga tillfällen, exempelvis skulle en uniformitet i kyrkoordning genomföras först i och med att man blev färdig med en ny kyrkolag för hela Sverige (1686).

En stramare attityd från den svenska sidan intogs dock efter kriget 1675-79. Framförallt i de tidigare danska landskapen, men även i Bohuslän, ställde delar av befolkningen upp på den danska kronans sida.

Följden blev att man föreskrev att svenska katekeser, böneböcker och biblar skulle användas, såväl i undervisning som i kyrkorna. De danska biblarna, kyrkhandböckerna och katekeserna skulle samlas in. Församlingen kunde få sälja sin bibel i Danmark. Den svenska gudstjänstordningen skulle brukas, svenska psalmer skulle sjungas, texterna skulle läsas på svenska och även predikan skulle hållas på svenska. Undervisning i katekesen på svenska, framförallt bland barn och de yngre, skulle ombesörjas av klockaren i församlingen. På detta sätt skulle befolkningen så småningom vänjas av från samhörigheten och lojaliteten med danska kronan.

Förutom en direkt motvilja mot detta nya, fanns också problemet med bristande språkkunskaper och tillgång på svenska böcker och biblar ute i församlingarna. Man kan föreställa sig hur präst och klockare motvilligt och tvekande intonerade de "nya" svenska psalmerna, medan församlingen antingen stod tyst eller också stämde in i de snarlika danska, och till och med överröstade dem. I och med att åren gick, och de yngre allt mer lärde sig svenska, skedde dock en gradvis övergång. Från en inspektion på 1680-talets slut i norra Bohuslän noterades att sången lät något "ostämd", i det att de yngre sjöng på svenska medan de äldre i församlingen samtidigt sjöng på danska.

Man skall dock komma ihåg att danskan för bohusläningarna visserligen var ett bekant men ändå främmande språk, knappast använt i dagligt tal. 1728 noterar kyrkoherden i Naverstad att vissa äldre hade svårigheter med katekesläsningen. De hade en gång lärt sig lite danska, hade sedan inte fått svenskundervisning, och "nu kunna föga danska men altzingen svenska".

Från denna tid finns inte många kulturmiljöer bevarade, men de som finns är desto mer anslående. Svenskarna lät med början 1667 anlägga en stenfästning på Marstrand, Karlstens fästning. Denna fick betydande skador under Gyldenlöwes belägring och erövring 1677, och på 1680-talet intensifierades därför byggnationen där under Erik Dahlbergs ledning. I Norge begyntes arbetena med att bygga Fredrikstens och Fredrikstads fästningar.

Linnélärjungen Pehr Kalm reste genom Bohuslän 1742, och gjorde anteckningar om allt han såg och hörde. De krig som invånarna i gränsområdet utsattes för under dessa århundraden

satte naturligtvis sina spår, och om det berättar han:

"Sin ålder räkna de efter den och den fejden, till exempel: han var född i Gyldenlöwe-kriget, han var så många år då Gyldenlöwe-kriget begyntes." (s85, i Skee)

Miljöer: 1:8 Fredriksten festning, 1:13 Sponviken skanse, 3:3 Fredrikstad festning

2. Gränsen

Snorre Sturlasson berättar hur Olav den hellige och Olof Skötkonung skall ha löst en gränstvist med ett tärningskast. Det skall ha varit år 1020, och de bägge befann sig i Kongahälla. Det gällde en "bygd", möjligen är det Backa socken på Hisingen, som ömsom skattat till Sverige, ömsom till Norge. Olof Skötkonung kastade först, och fick två sexor. Olav därefter fick också två sexor. Efter att Olof vid sitt andra kast återigen slagit två sexor, kastade Olav Haraldsson tärningarna i bordet med sådan kraft att den ena sprack. Eftersom han då fick sammalagt tretton ögon, vann han tärningsspelet, och socknen tillföll Norge.

Gränsen mellan Norge och Sverige har i huvudsak varit definierad sedan tidig medeltid. Värmland, Dalsland och Västergötland har varit de västliga svenska landskap som gränsat mot Smålenene och Bohuslän. De äldsta uppteckningarna om regelrätta gränsbestämningar kommer från 1100- och 1200-talen. 1153 möttes västgötajarlen Karl Suneson och norske Håkon Gille vid gränsen och hörde vittnesmål om tvistiga gränspunkter. 1273 tillsattes en gränsbestämningnämnd, med sex ledamöter från vardera Norge och Sverige, som inkallade vittnen från de olika gränsavsnitten. Sedan dröjer det till 1500-talet innan man går igenom gränsen igen, och nu flera gånger: 1538 eller -40, 1554-57 och 1580, och även 1650.

Som gränsmärken tjänade bäckar, kraftiga stenblock, åmynningar, småsjöar, bergtoppar osv, alltså naturformationer. Detsamma gäller den gräns som drogs 1658 och fastställdes 1661. Denna Bohusläns nordgräns fastställdes av en gränskommission bestående av Georg Reichwin, J F Marschalk och Niels Meng från danska sidan och John Gustafsson Örnevinge och Gerhard Leyoncrantz från svenska sidan. Efter att ha gått längs den nya gränssträckan, undertecknades gränsdokumentet "udi Nassel Backe udi Naverstad sogn ved Bolleren, Aar 1661 den 26 Octobris". Nasslebacka ligger alldeles invid gränsen, någon knapp kilometer väster om Vassbotten.

Att fastställa Bohusläns nordgräns lär inte ha stött på några större problem, förutom det faktum att man var tvungen att dela Naverstads pastorat. Enningdalens socken tillhörde detta pastorat i kyrkligt hänseende, men låg likaväl utanför själva landskapets gräns.

I freden 1720 bestämdes bl a att man skulle tillsätta en gränskommission för resten av den svensk-norska gränsen. Detta blev dock inte av förrän vid mitten av 1730-talet. Efter några inledande trassligheter (bl a skulle bägge sidor träffas vid gränsen, men eftersom man inte angivit exakt mötesplats, kunde man inte hitta varandra) så träffades man vid Svinesund 1737 och påbörjade arbetet med gränstragningen från Bohuslän till nordliga Lappland.

Efter att gränstraktaten skrivits under i Strömstad på hösten 1751, påbörjades arbetet med att bygga riksrösen utefter gränsen. Det första uppfördes på Hisön i Kornsjön, Arbetet påbörjades i maj 1752, och det första röset stod klart den första juni. Under det första året han man med 24 rösen, totalt skulle man komma att uppföra 293 stycken. Man högg dessutom en tio meters

gata i skogen där gränsen gick fram. 1767 var man färdig.

1634 gjordes en länsindelning i Sverige där västra Västergötland tillsammans med Dalsland blev Älvsborgs län, benämnt efter Älvsborgs fäste vid Göta älvs mynning. När Bohuslän blivit svenskt överfördes området kring Göta älvs mynning, med Göteborg och faktiskt också Älvsborgs fäste, till Bohuslän under det gemensamma namnet Göteborgs och Bohus län. I början residerade landshövdingen på Bohus, men ganska snart blev Göteborg residensstad.

3. Konflikter

3.1 Konflikter under Karl XII:s regeringstid

Den ställning som Sverige skapade åt sig under 1600-talet byggde på militär styrka, och nya konflikter dök ständigt upp där landet antingen tvingades försvara nyvunna områden eller själv kastade sig in i striden.

Karl XII:s fälttåg i gränstrakterna mellan Dalsland, Bohuslän och Østfold skall ses i detta perspektiv. Efter en tjuugoårsperiod av fred hade Sverige 1699 åter dragits in i stridigheter, vilket så småningom resulterade att man förlorade sina besittningar i Tyskland och Baltikum. Man talar ibland om den stora ofreden. Stridigheterna varade till 1721 och resulterade i att Sverige fick avträda sina tyska och baltiska besittningar, samt delar av östra Finland. Att så skulle ske stod nog ganska klart några år tidigare. Man beslöt sig då från svensk sida att söka kompensera sig genom att erövra Norge. Till skillnad från 1600-talets fejder gällde det nu alltså inte längre enstaka provinser.

Karl XII föddes 1682 och blev kung i Sverige 1697. Han kastades ganska omgående in i krigshandlingar, när han blandade sig i en tvist mellan danska kronan och hertigen av Holstein-Gottorp, och förblev i krig under hela sin regeringstid. Efter flera år utomlands, bl a fem år i Turkiet, återvände Karl XII till Sverige 1715. Ganska snart påbörjades planeringen för att erövra Norge, och 1716 gjordes ett infall från sydost, där man nådde fram till Kristiania.

Svenskarna blev dock snart tvungna att retirera, men två år senare gjordes ett nytt försök. Samtidigt som man föll in i södra Norge, skulle man anfälla Trondheim via Jämtlandsfjällen. Det senare fälttåget, under ledning av general Armfelt, blev en katastrof när de svenska soldaterna decimerades av sjukdomar och kyla.

Huvudangreppet på Norge gjordes dock i söder, och inleddes under hösten 1718. Det fick dock ett snabbt slut, i och med att Karl XII stupade under belägringen av Fredriksten den 30 nov 1718. Uppmarschområdena för de svenska härarna var i västra Dalsland och i nordligaste Bohuslän, och det är också här vi kan finna lämningar efter detta idag.

Miljöer: 5:6 Dynekilen (slaget vid), 5:10 Svinesund (skansar), 7:6 Dals Ed (skansar), 1:8 Fredrikstens festning, 1:13 Sponvikens skanse, 1:8 Veden skanse, Skriverø redutten

3.2 1808-1814

Bakgrunnen er den engelske flåtes angrep på København red i 1807. Dette angrepet - og tapet av den danske krigsflåte som ble ført bort av engelskmenn - førte til en allianse mellom Frankrike/Napoleon og Danmark-Norge. Det forelå planer om angrep på Sverige. Disse planene ble det ikke noe av. I stedet måtte de norske styrkene føre en forsvarskrig både i 1808 og 1814.

De norske styrkene opererte i tre grupperinger: 1300 mann i Åsnes-området nord for Kongsvinger, 2000 mann i Rødnes/Kongsvinger, 3400 mann i Svinesund-Rødnes med Standkvarter i Skjeberg og hovedstyrken i Ingedal-Borge. Dessuten opererte man med en bakke linje på 1700 mann i Vormsund-Blaker-Fetsund og en reservebrigade på 650 mann. På festningene var det 5000 mann, derav 1250 mann på Fredriksten.

Den svenske hæren var fordelt som følger: 650 mann i Dalby (Flisa), 1000 mann i Eda, 2500 mann i Skillingmark, 1750 mann i Tøcksmark og Holmedal, 1700 mann i Slobedal, 2000 mann i Tøftedal og 2000 mann i Strømstad. Dessuten 2000 mann i Gøteborg.

Svenskenes nordre fløy rykket i april inn i Norge, mens søndre fløy ennå ikke var klar og først rykket inn i Enningdalen i mai måned. Et felles svensk-engelsk angrep ble avblåst da man ikke kom til enighet om angrepssted. I Haldendistriktet / Enningdalen førte det til to trefninger: Prestebakke 10. juni 1808 og Berby 12. september 1808. Begge steder ble de svenske styrker drevet tilbake. Svenske styrker trakk seg så ut av Enningdalen. De norske styrkene ble stående ved Berby / Enningdalen vinteren over. Den norske kommandant og tronfølger Kristian August måtte gå med på våpenhvile 7. des. 1808 p.g.a. manglede forsyninger. I Trøndelag derimot fortsatte kampene. Endelig fred ble sluttet 10. desember 1809 i Jönköping - og alt ble som før fredsbruddet.

I 1814 var napoleonskrigen slutt i Europa og oppgjørets time var kommet. Seierherrene skulle fordele "krigsbytte", bl.a. landområder, seg imellom. Blant seierherrene var Sverige med Karl Johan (general Bernadotte) i spissen. Russland beholdt Finland for sine store ofre i krigen - og Sverige skulle få Norge i erstatning for tapet av Finland. Danmark-Norge hadde havnet på gal side i krigen bl.a. som følge av Englands angrep på den dansk-norske flåten på København red i 1808.

I Norge var det i åra før 1814 oppstått en sterk nasjonalistisk bevegelse som endte med Eidsvoldsforsamlingen i mai 1814. På Eidsvold ble det vedtatt at Norge var løst fra unionen med Danmark og var en selvstendig stat, vedtatt en norsk grunnlov og valgt en egen konge. Det ble ført et intenst diplomatisk press bl.a. på England for å få en godkjenning av den norske staten. Dette arbeidet førte ikke fram, men var med på å legge forholdene til rette for en mer selvstendig stilling for Norge i den kommende unionen med Sverige.

Karl Johan vendte tilbake til Sverige med sine store troppstyrker i mai-måned 1814, og han begynte straks å gruppere sine styrker langs norskegrensa - 40-50.000 mann. De norske styrkene utgjorde omkring 30.000 mann. Sommeren 1814 ble disse gruppert som følger: 1300 mann i Elverum, 2500 mann i Kongsvinger, 4800 mann i Blaker, 4800 mann i Kristiania - Moss (bak Glomma og Øyeren), 4300 mann i Glommalinja, 900 mann pluss 2 kompanier i og sluttligen 200 mann i Vestfold. Glomma ble betraktet som hovedforsvarslinje.

Krigen ble karakterisert ved raske svenske framstøt og tilsvarende norske tilbaketrekkinger. Unntakene er slaget ved Matrand og beleiringen av Fredriksten festning. 26. juli fikk den

svenske flåten ordre om å angripe den norske flåten som lå ved Hvaler og som trakk seg unna og inn i Oslofjorden til Drøbak. Fredrikstad festning ble erobret av en 6000 mann stor styrke som gikk i land på Kråkerøy 3. august, og Fredrikstad overga seg etter en kort skuddveksling.

Tilbaketrekkingene førte til at Svinesund ble blottlagt og innseilinga til Fredriksten festning lå åpen for Karl Johan. Dette innledet en 14 dagers beleiring av festningen som ble utsatt for et voldsomt bombardement. General Ohme nektet å overgi Fredriksten som ikke ble åpnet for de svenske styrkene før Mossekonvensjonen var undertegnet. Mossekonvensjonen ble undertegnet 14. august, og 4. november ble den nye grunnloven vedtatt av det norske stortinget og unionen mellom Sverige og Norge var en realitet.

Miljøer: 1:8 Fredriksten festning, 1:8 Veden- skanse, 3:3 Fredrikstad festning, 7:6 Dals-Ed. På norske side har denne krigsepisoden 1808 frambragt noen krigshistoriske "minnesmerker": Bauta ved Berby 1:2, Bauta ved Prestebakke kirke 1:15, Gravkors ved "Svenskegraven" ved Gjeddelund; Enningdalen. Nåværende kors er reist i 1962 av "Gränstraktens hembygdsvänner".

3.3 Unionsoppløsningen 1905

Bakgrunnen til unionsstriden går flere år tilbake før 1905 og er særlig konsentrert rundt den såkalte "konsulatsaken". Særlig tilspisser denne saken seg utover i 1890-åra. Konsulatsaken hadde sin bakgrunn at det norske politiske miljø ønsket å opprette et selvstendig norsk konsulatvesen - et eget diplomati og utenriksstyre. "Der taltes om et eget norsk konsulatvesen, der tenktes på eget norsk utenriksministerium". Konsulatsaken utviklet seg så langt at det i 1895 var overhengende fare for krig mellom de to land. Imidlertid ble forhandlinger innledet.

Parallelt med de diplomatiske forviklinger og stridigheter, er det en sterk politisk vilje i Norge til betydelig opprusting av det norske forsvaret - både hæren og marinen. Det første alvorlige skritt ble tatt i 1895 da det ble vedtatt to ekstraordinære forsvarsbudjetter, og to moderne panserskip ble bestilt i England. Seinere ble to panserskip til levert. Etter at Georg Stang ble norsk forsvarsminister i 1900 ble det ytterlig fart i forsvarssaken. Særlig er hans navn knyttet til opprustingen av den sørøstlige del av grensa mot Sverige: Lette sperrefort, jordvoller med forsterkede kommandorom og forbindelsesganger. Det ble også store nyanskaffelser til feltartilleriet - bl.a. 140 stk. hurtigskyttende kanoner fra Erhardts våpenfabrikk i Düsseldorf.

Grensefestningene ble forsterket, og det ble da operert med to forsvarslinjer:

- Haldenvassdraget Halden - Kongsvinger- Elverum med et nettverk av festninger og skanseverk som ble forsterket og bygd i åra 1901-03.

- Glomma-linjen fra Kråkerøy-Fredrikstad til Fossum og Skoro ved Øyeren - som en 2. forsvarslinje bak Halden -Kongsvinger-Elverum-linja.

Etter Karlstad-forliket ble det opprettet en nøytral og demilitarisert sone fra Halden til Kongsvinger i 3 mils bredde (tilsammen på hver side av grensa). Dette betydde at de nye 12 cm Schneider-kanonene i 1906 ble flyttet fra Hjelmkollen (2 stk.) og Fredriksten festning (4 stk.) til henholdsvis Greåker fort ved Sarpsborg (2 stk.) og til Mysenavsnittet (4 stk.).

Miljøer: 1:8 Fredriksten festning, 1:8 Veden skanse, 1:12 Hjelmkollen fort, 2:5 Greåker fort, 3:3 Fredrikstad festning.

3.4 Lämningar från kriget 1939-45

Forspillet kom med Hitler og nasjonalsosialistenes maktovertagelse i Tyskland i 1933. De samlende motiver var bl.a. økonomisk forhold og en felles syndebukk som slo ut i jødehat. Ved å gå løs på nabolandene ble kreftene samlet om disse forholdene. I 1936 rykket tyske tropper inn i det avmilitariserte Rhinland. I 1937 bygges det ut festningsverker mot Frankrike. 1938 innlemmes Østerrike i Tyskland. I 1939 angripes Polen og 2.verdenskrig var en realitet.

9.april angreps Norge av store tyske styrker - både skip og fly. Alle viktige norske byer og havner besattes i et overraskende angrep. I Østfold begynte det tyske felttoget 11.april under ledelse av generaloberst Falkenhorst med en styrke på 2500 mann. Ved Fossum bro kom den første trefningen, og her lå det noen hundre norske soldater. Disse ble fort revet opp, og det endte med full retrett over til Sverige.

De tyske styrkene besatte Moss 12.april. Natt til 13.april inntok de Fredrikstad. Samme morgen fortsatte styrkene mot Greåker der de tyske styrkene på 700 mann møtte overraskende motstand. Ved middagstid rykket tyskerne inn i Sarpsborg. Ut på ettermiddagen den 13.april var okkupasjonen av Halden et faktum. Major Maetschke og hans 20-30 mann store styrke brøt den 126-årige freden i byen.

Tyskerne sto i landet i fem år. Forholdsvis raskt bygget det seg opp en illegal motstandsbevegelse, både sivil og militær. Det ble drevet etterretningsvirksomhet på tyskere og norske sympatisører, samt sabotasjeaksjoner. Viktigst av alt i grenseregionen var transport av flyktninger som måtte i sikkerhet fra okkupantene, og kurervirksomheten av viktig militær post til de norske myndighetene i Stockholm og London. Nettopp i denne grensetrafikken var det spesielt Hvaler og Halden som kom i en spesiell stilling med sin nærhet til Sverige. Tusenvis av flyktninger ble reddet over til sikkerhet i de svenske nabodistriktene.

De norske motstandsfolkene opparbeidet seg etterhvert et viktig kontaktnett på svensk side, en kontakt de var helt avhengig av i sitt motstandsarbeid. I de siste krigsmånedene, da mil.org i Halden måtte flykte p.g.a. tyskernes rassaer, ble det opprettet hovedkvarter i Rävmarken i Dals-Ed. Tilsammen flyktet det omkring 50.000 nordmenn til Sverige.

Trots tecken på ökad krigsrisk för de skandinaviska länderna under våren 1940, var beredskapen i Sverige ganska låg när det väl hände. När rapporten om den tyska invasionsflottan på väg mot Norge kom på morgonen den 9 april, fanns exempelvis endast ett resevbevälskompani i tjänst på I 17 i Uddevalla. En högkvartersorder om mobilisering av krigsförbanden kom, och inom ett par dagar skapades fältregementet I 17, vilket ingick i III fördelningen med uppgift att försvara området från Orust till Stora Le.

Så småningom kom arbetet med att bygga befästningsanläggningar igång. Huvudsyftet i denna del av Sverige blev att förhindra att tyska trupper från Norge tog sig fram till Göteborg. Man lade då upp det så att man skapade en stark befästningslinje mellan Uddevalla och

Vänersborg. Vid gränsen och längs vägarna anlades skansanläggningar och stridsvagnshinder, vilka kanske i sig inte helt skulle kunna stoppa en framryckning, men väl fördröja den tillräckligt för att kunna organisera motanfall. Under 1942-43 ändrades inriktningen något, i det att man avsåg att starkare kunna stå emot ett anfall vid själva gränsen. Under 1944-45 satsade man framförallt på den marina beredskapen. Som den sista stationen på järnvägen innan gränsen fick Mon en stor betydelse under dessa år, när stora mängder militär materiel forslades hit för vidare distribution inom området.

De lämningar vi har kvar idag är framförallt de svenska befästnings-anläggningarna. De byggdes med en stor insats av dels militär personal, men också av den lokala civila arbetskraften, byggvaruhandeln och byggfirmorna. Försvaret arrenderade marken de anlades på av lokala markägare. Kontrakten var ofta på 50 år, och som det nu är 50 år sedan krigsslutet har en stor översyn över dessa anläggningars framtid gjorts.

Vid alla de gränsövergångar vi har inom området finns sådana lämningar. Den enda som idag är iordningställd är Parsetjärns skans, strax sydost om Kornsjö - Högen.

Miljöer: 5:7 Håvedalen (skansar), 5:10 Svinesund, 7:4 Parsetjärns skans, 1:13 Sponviken skanse

4. Näringar

Näring är ett vitt begrepp, som syftar på de sätt som människorna i regionen fått sin utkomst. De miljöer som nämns här nedan skall ses som exempel på de olika utkomstmöjligheter som erbjudits.

Flera av dessa miljöer kan också klassas som "välbevarade bebyggelsemiljöer", med vacker vit kustbebyggelse eller charmiga gamla tegelbyggnader. Men det är inte bara upplevelsemiljöer, utan de rymmer mer av minnen och historia. Vad en näringsgren lämnar efter sig är dels redskap och maskiner, i vissa fall också båtar. Vidare olika former av produktionslokaler, de hus där människorna bott, och slutligen produktionslandskapet. Av dessa lämningar är det hus och landskap som framförallt bildar miljöer. Redskap och båtar är mer flyktiga föremål, som allt för ofta försvinner åt olika håll.

Sett ur ett näringsmässigt perspektiv så har riksgränsen genom regionen snarare varit till besvär än till nytta. Olika former av handel, inköpsresor och näringsverksamhet har hela tiden pågått tvärs över gränsen. Den hårdaste styrningen från statsmakternas sida har förmodligen varit från 1680-talet (tiden efter Gyldenlöwefejden) fram till dess att unionen mellan Sverige och Norge gjorde det meningslöst att ha restriktioner länderna emellan.

1824 inrättas i Sverige generaltullverket. Året därefter kommer Mellanrikslagarna, som reglerar det inbördes förhållandet mellan länderna, och som bl a innebär att förbudet mot timmerexport till Norge försvinner. 1865 upphör också exporttullen på timmer. Framförallt under 1800-talets slut och en bit in på 1900-talet har norska företag, oftast med säte i Halden, en hel del engagemang på den svenska sidan. Detta minskar gradvis efter 1905.

4.1 Maritima näringar

Detta vida begrepp omfattar allt från fiske och fraktfart till fiskhandel och båtbyggeri.

Fisket

får väl anses vara en av grundstenarna i kustekonomin. I norra Bohuslän och i Østfold har detta dock inte i någon större utsträckning lett till uppkomsten av stora fiskelägen, så som i södra och mellersta Bohuslän. Det typiska är här istället den blandade jordbruks- och kustmiljön, så som på Koster och i den där innanför liggande skärgården likaväl som på Hvaler. Fisket var något mer kustnära, man gick inte lika långt ut i Nordsjön.

Liksom man finner de stora fiskelägena i mellersta länsdelen, har också lejonparten av konservindustrin legat där. Men konservindustrin har varit spridd längs hela kusten, och en handfull fabriker har funnits i Strömstadstrakten. Den nordligaste av dem, Lervik, finns fortfarande kvar. Driften lades ner under 1960-talet, och senare har det varit konstverksamhet i lokalerna. I Sannäs, strax innanför Havstensund, verkar fortfarande Sannäs Räkor AB.

I Østfold er det spesielt øysamfunnene på Hvaler, Kråkerøy og deler av Onsøylandet som er preget av av fiske som primærnæringsvei. Samfunnene er dominert av små plasser/bruk som har hatt kombinasjonsjordbruk med fiske, også ofte kombinert med håndverksmessig virksomhet. Topografisk er landskapet småkupert med små jordflater. På gode havneplasser er det noen steder vokst fram større samfunn med andre virksomheter av handel, skole, post og andre offentlige virksomheter, eller bedrifter som fiskemottak og konserve- eller hermetikkfabrikker.

Sponviken i Halden er unntaket fra den regionen som er nevnt, men som til gjengjeld er det største tettstedet som primært er basert på fiske og sjøfart.

Videreforedling av fisk har ikke vært en stor industrigren i Østfold. Fiskemottak og videresalg av fisk var det flere steder. I Utgårdskilen på Vesterøy på Hvaler ble rekefisket en betydelig næring i vårt århundre, og det krevdes en videreforedling av denne. Nedsalting av fisk, særlig sild, ble en betydelig virksomhet fra slutten av 1800-tallet med de store årganger med sild som kom inn til kysten. Fortsatt i dag står det igjen slike saltboder.

Hermetikkfabrikker ble anlagt flere steder og som eksempler kan nevnes: 1908 kom Grundvig & Engelsviken, 1913 Fredrikstad Preserving Co., og 1916 Sponviken Canning. På Hvaler ble det gjort forsøk med hermetisering av reker.

Miljøer:

4:3 Utgårdskilen (sjøboder, mottaksstasjon, bebyggelse), 4:2 Kuvauen (sjøboder),

1:13 Sponviken (bebyggelse), 5:2 Koster (fiske/jordbruk), 5:9 Lervik (fiskhandel/förädling), 6:4 Havstensund (fiskhandel/förädling), 6:4 Hällsö (fiskebebyggelse), 6:4 Trossö-Kalvö-Lindö (fiske/jordbruk)

Skipsfart

De tre Østfoldbyene i grenseregionen har hatt ulik utvikling når det gjelder skipsfarten. Halden fikk først ut på 1700-tallet en mer betydelig flåte. Til tross for en stor aktivitet både innen trelast, industrier og varehandel, ble produktene først og fremst fraktet på andres kjøp. I 1676 var det registrert ti skip i haldensernes eie. De mange krigene som Halden var involvert i, var med på å redusere flåten fra tid til annen, slik at det i 1729 bare var syv skip.

I 1770-80-åra var det en sterk økonomisk utvikling og skipsflåten øker. I 1790 er det 23 fartøyer, i 1796 40 skip og i 1806 53 skip. Halden nådde sin høyepunkt som sjøfartsby i 1876. Byen hadde da en flåte på 133 skip og 1200 manns besetning. Deretter begynte nedgangen som hang sammen med økonomisk tilbakegang og overgangen til dampskip.

Utover fra midten av 1600-tallet led Fredrikstadflåten av kapitalmangel og fikk ikke utnyttet høykonjunkturen i norsk skipsfart. I 1695 var det kun fem Fredrikstad-eide skip som gikk ut med trelast, mens det var 15 nederlandske og 43 engelske. Det var trelasthandlere som eide skip, og da det etterhvert gikk dårlig for disse, forsvant også flåten.

Fra 1790-åra ble det en viss oppsving, og i åra etter 1800 var antallet 25-30 fartøyer. Med den økonomiske oppgangen i Norge midt på 1800-tallet, fikk også Fredrikstad sin del av denne. Men skipsfarten på Fredrikstad var hele tiden dominert av fremmede skip, man klarte aldri å bygge opp en stor flåte på egne hender. Derimot innleder siste halvdel av 1800-tallet en ny åra for byen, nemlig skipsbyggingen.

Sarpsborg fikk fornyet vekst fra 1820-åra av. Glomma som var seilbar helt opp til Sarpsfossen, gjorde at også Sarpsborg kunne framstå med en skipsflåte. Med byveksten og den industrielle utviklingen fra midten av 1800-tallet ble det også en del skip hjemmehørende i Sarpsborg - selv om flere av kapitalistene var hjemmehørende i f.eks. Halden eller Fredrikstad og registrerte sine skip der. I 1912 var Sarpsborg havn den tredje største i Norge når det gjaldt eksportverdi.

Fraktefart

Fraktefart har preget skjærgårdstrafikken gjennom århundrer. Kystfarten var en næringsvei først og fremst skapt av fiske og landbruk - et behov for å komme til markeder med sine overskuddsprodukter. Sjøen var den letteste transportvei. Bonden eller fiskeren fraktet sine egne produkter og bygde kanskje sin egen båt. Etterhvert ble også dette en næringsvei som ble spesialisert. Båtene ble større og for kostbare for en mann. Det ble båter som jakter, galeaser og skøyter.

Ellers var det også en betydelig frakt av ved langs det trefattige kystlandskapet. Industrien førte også med seg et stort behov for frakt. I vårt område er bl.a. frakt av gatesten av bohuslänske frakdebåter fra Iddefjorden til Kristiania kjent.

Frakdebåtflåten ble motorisert fra omkring 1 verdenskrig og framover.

Skipsbyggeri

Halden hadde sine verft og skipsbyggerier både på 1700- og 1800-tallet - opptil flere på samme tid. Med tilbakegangen mot slutten av 1800-tallet og overgangen til dampskip forsvant denne aktiviteten.

Fredrikstad og distriktet hadde mindre tilløp til skipsbygging på 1700-tallet. Med utviklingen i siste halvdel av forrige århundre etableres flere mekaniske verksteder/skipsbyggerier som utviklet seg til å bli store bedrifter i landsmålestokk. Fredrikstad Mekaniske Verksted ble den ledende av disse - og først nedlagt på 1980-tallet. Sarpsborg og omegn hadde ingen tradisjon i denne næringen, men også her utviklet det seg imidlertid moderne skipsbyggerier rundt århundreskiftet og som utviklet seg til å bli betydelige.

Båtbyggeri

På Hvaler-Koster-området utviklet det seg midt på 1800-tallet en egen båttype som vant stort ry på diverse regattaer/kappseilaser, nemlig Hvalerbåten. Blant de som markedsførte båttypen på denne måten var Ole Edvard Møller, postmester på Svinesund, og Paul Michelsen Fjelde fra Onsøy. Hvalerbåten gikk også under navnet Kosterbåt på svensk side, og også under navn av Spjærøybåt. På Onsøy ble det også bygd båter som var til forveksling lik disse båtene, og på Larkollen. Naturligvis er det en båttype som opprinnelig var egnet til å benyttes i fiske og kystsjøfart, men som også har blitt anvent både for seilaser med badegjester og i kappseilaser.

Båttypen var overdekket, som regel ikke over 30 fot over stevnene. Den hadde stor bredde, mer enn 1/3 av lengden, og karakteristisk var det at dekkbredden var trukket helt ut til stevnene. Ovenfra sett var båtene derfor nesten runde. Sidene var sterkt innsvingt fra dekket og ned mot vannlinjen. Særlig var dette framtreddende i endene, som derfor ble svært skarpe.

Møller på Svinesund drev med forbedringer av Hvalerbåten gjennom flere år. Colin Archer, som lanserte sine losskøyter i 1880-åra, bygde på prinsippene fra Hvalerbåten. Om han også bygde på Møllers utviklede Hvalerbåter vites ikke.

De två områden i Bohuslän som intar en särställning inom det traditionella båtbyggeriet är Orust i söder och området kring Tjärnö och Koster i norr. Här fanns tillgång till virke kombinerat med lämpliga vikar och hamnplatser. Inom Tjärnöområdet bedrevs under 1800-talet en omfattande båtbyggeriverksamhet bl.a. i Havstensund, på Rossö, Tjärnö och Öddö. Nedgången kom en bit in på 1900-talet, i och med att järnfartyg ersatte de större fartygen av trä.

Miljøer:

1:12 Svinesund (Møllers bosted), 4:4 Dypedal (båtbyggeri)

Lystbåter

De første regattaene i 1860-åra baserte seg på bruksbåtene - snekker, losbåter, skøyter osv . Svært mange av disse båtene kom etterhvert fra miljøet rundt Oslofjorden og ikke minst fra Østfold. Båttypene var bl a de stedegne Hvaler- og Onsøy-båtene, både hel og halvdekkede.

1866 ble Østfolds første regatta arrangert ved Homlungen ved Skjærhallen. Vinneren ble Paul Michelsen Fjelde fra Fjellskilen på Onsøy, og han hadde bygd båten selv. Regattaen i Bergen i 1865 ble vunnet av postmester Møller på Svinesund som både seilt og hadde bygd Hvalerbåten selv. I Stavanger i 1868 knivete Møller og Fjelde om seieren der sistnevnte til sist trakk det lengste strået.

Kjente konstruktører og båtbyggere av typiske lystbåtfartøyer er Bjarne Aas på Isegran i Fredrikstad og Andersens båtbyggeri (Andersen-slippen) på Hankø i Onsøy.

Miljøer:

3:3 Isegran/Fredrikstad Museum

4.2 Tidige industrier

Förutsättningen för industri i äldre tider var vatten, rinnande vatten. Detta var den enda kraftkälla man hade tillgång till. Vid de flesta större vattendrag kan vi finna gamla kvarngrunder, övergivna dämmen sargade av vårfloderna och en och annan järnkramla som ännu inte rostat bort.

Vad vi menar med tidig industri är dock inte den stora mängd vattenkvarnar, som huvudsakligen malt för någon eller några få gårdars räkning. Vid sidan av dessa har det på landsbygden också funnits järnhantering, sågverk, tegelbruk mm. Ute vid kusten har det funnits saltverk, trankokerier och sillsalterier. En del av dessa näringar har upphört sedan länge, andra har levt vidare i modernare former.

Saltsjudning har varit ett sätt att själv tillverka en av basförnödenheterna, som annars fick importeras. Pehr Kalm beskriver också detta på flera ställen:

"Salt som här å orten av havsvattnet kokas, bruka de till bords- och koksalt samt till preservativ åt boskapen, men till kött och fisks insaltande taga de helst spansk salt, emedan det skall spisa bättre, ehuru väl bönderne så uppe i landet som på öarna salta sitt kött och sin fisk med det hemmakokade." (s84)

Denna saltsjudning har förmodligen både gjorts till husbehov och mera kommersiellt, vilket följande två beskrivningar visar, från resan till Strömstad respektive resan från Lindö in till Tanum:

"Salt berättade skjutsdrängen sig ofta här å orten kokt av havsvattnet, samt att till en halv tunna salts kokande fordras fyra famnar ved. Om vintern skola de även koka salt, då de hugga en vak på isen, ösa vattnet i en stor fyrkantig järnpanna och således koka det vid stranden." (s58)

"Saltpanna, varuti salt av havsvattnet kokades, var upprättad på stranden av fasta landt och sades höra herr majoren von Stahlen till. Över pannan var byggt ett hus, som nu var igenlåst, att jag icke kunde få se beskaffenheten av pannan. Ett stycke ute i själva vattnet stod en hög pump, från vilken gick en lång ränna till huset vari panna var, genom vilken ränna salta havsvattnet leddes dit." (s77)

Problemet idag är att lämningarna efter sådana tidiga industrier är så få, och svåridentifierbara. Majoren von Stahls saltsjuderi här ovan lär inte ha lämnat mer än några grundstenar efter sig.

Halden ble den ledende industribyen i Østfold på 1700-tallet også når vi ser bort fra

trelastindustrien. Det var betydelige bedrifter innen tobakkspinderier og skråtobakk. Innførselen av tobakk var stor p g a et betydelig videresalg til de svenske nabodistrikter. Mølledriften var en annen virksomhet som fikk stor betydning. Det skal bl a ha kommet folk fra nordre deler av Bohuslän for å male kornet ved møllene på Porsnes. Såpekokerier var også en ikke ubetydelig industri. Andre 1700-talls industrier som kan nevnes er reperbaner, linnfabrik, en fabrikk for produksjon av saffian (geiteskinn). Utover på 1800-tallet kom det stadig nye produksjoner til.

I Fredrikstad blomstret ikke en tilsvarende flora av industrier gjennom disse par hundre åra. Hovedlivsnerven i denne byens industri var trelasten og det var Fredrikstads borgerskap som i hovedsak kontrollerte sagene ved Sarpsfossen og ved de andre fossene i cirkeferensen.

Sarpsborg som i middelalderen var den eneste byen i Østfold ble brent av de svenske troppene i 1567 og byen ble flyttet til der Fredrikstad er idag. Sarpsborg lå mer eller mindre nede i alle åra fram til omkring 1830 da byen igjen begynte å vokse til liv.

Alle Østfoldbyene hadde en rivende industriell utvikling utover på 1800- og 1900-tallet. Fredrikstad ble den førende byen med et bredt spekter av industrielle bedrifter der Fredrikstad Mekaniske Verksted var blant de største i landet. Skipsverft var det også i Sarpsborg og i Moss. Både Sarpsborg og Moss var dominert av en stor bedrift henholdsvis Borregaard og Peterson & Son. I Halden var Saugbrugsforeningen den store bedriften, men med en rik flora av mindre industrier.

Miljøer: 1:8 Halden (bebyggelse knyttet til industriutviklingen, fabrikker), 1:8 Tistedalen (tettstedet med bebyggelse og fabrikker + dalen med fabrikker)

4.2 Tegelbruk

Tegel som en industritillverkad produkt har også en förhistoria, i en mer hantverksmässig och småskalig produktion på landsbygden. Det enda som behövs, förutom den rätta kunskapen, är tillgång till bra lera och tillräckligt med brännved. Mer tillfälliga tegelugnar kunde längre tillbaka i tiden anläggas i samband med ett större bygge (fästningar, stora herrgårdar, större kyrkor). Landsbygdens mer moderata men stabila behov av tegel till murstockar och enstaka andra murningsarbeten, samt taktegel, har givit ekonomiskt underlag för enkla mindre tegelbruk. Exempelvis började taktegel bli vanligt på kyrkorna under 1700-talets andra hälft, och mer allmänt spritt under första hälften av 1800-talet.

Sådana "gårdstegelbruk" har funnits både i Østfold och Bohuslän. Om ett sådant tegelbruk på landet har Pehr Kalm skrivit 1742:

"Resan skedde om morgonen från Hogdal till Eigst uti Skee socken.

Ett tegelbruk låg på vänstra handen strax vid vägen litet förrän jag kom fram till Eigst, som hörde en länsman till. Huset däri leret arbetades och varuti tak- och murtegel slogos, var byggt på famnshöga stolpar med ett brädtak över, och som tegelslageriet skedde mestendels på det vanliga sättet, så märkte jag endast följande: björkved sades ej duga och bränna tegel med, emedan den skall göra det blekt. För 100de taktegel sade de sig få en riksd:r och för 100de tegelstenar en daler silvm:t. Leret arbetades av 2 oxar, som trampade det på en plankbotten."

(s91) (Ejgst ligger vid Strömsvattnet innanför Strömstad. Gården var tidigare gästgiveri)

Ett sådant tegelbruk krävde inga stora investeringar. Förutom kunskapen behövde man endast tillgång till bra lera samt tillräckligt med brännved. Byggnadskonstruktionerna var mycket enkla, och när de väl var borta lämnar de få spår efter sig. Möjligen kan man se spår efter lertaget.

Den norska teglindustrien er en av de industrier som med god grunn kan kalles for typisk Østfoldsindustri. Ikke slik å forstå at denne type produksjon ikke har foregått andre steder. Men som f eks granittindustrien, er det en industri som har hatt en meget stor konsentrasjon i Nedre Glomma - regionen.

Teglproduksjonen er avhengig av spesielle kvartærgeologiske forekomster - ishavsavsetninger avsatt i saltvann. Massenes finere deler ble ført med smeltevannet og avsatt i det som idag utgjør elvslettene. Granittens og gneisens bestanddeler - kvarts, feltspat og glimmer - var meget viktige for leioppbyggingen. Når feltspaten utsettes for atmosfærens karbondioksyd omdannes den till kaolin (ildfast leire) som slammes bort med vannet og avsettes i elve- og fjordmunninger sammen med andre bestanddeler, bl a jernforbindelser. Jernet spiller en stor rolle når det gjelder fargen på den ferdigbrente stein. Bortsett fra Sør Sverige og Danmark (og Holland) tilhører alle de nordiske leiravsetningerne de rødbrennende leirene.

På 1600-tallet har vi opplysninger om to teglverk i Østfold - begge knyttet til festningsanleggene i Fredrikshald og Fredrikstad. Teglverket på Fredriksten festing ble etablert i 1667 og i Fredrikstad i 1673 på Nabbetorp, men etter kort tid forfallent. Teglverket på Nabbetorp reetablert eller nybygd i 1737 og var siden i drift. Teglverket på Fredriksten forsvant etter en tid og det ble hentet sten på Nabbetorp. På 1700-tallet skal dette verket ha hatt årskapasitet på på 80 000 sten i hver av de to ovnene. I en lang periode hadde teglverket lov til å bruke slaver.

Av øvrige 1700-talls teglverk kjennes Herrebøe ved Halden/Idd, Vøyen i Bærum, Sannes i Rogaland - og ellers i Østfold med mindre verk på Sanne i Solli, Elingaard og Borregård. Utover 1800-tallet fikk man mange gårdsteglverk i de fleste bygder og noen større som i Skjeberg og Rakkestad.

Fra midten av 1800-tallet får vi etablering av noen større teglverk i området ved Nabbetorp: Sorgenfri teglverk i 1849, Øvre Nabbetorp teglverk i 1852, Øvre Nøkleby teglverk i 1855, Jenseverket i 1850-åra, Fjeldberg teglverk i 1830-åra. Deretter følger en storetablering omkring 1870 og en ny med byggebomen i 1890-åra. I 1909 slo 32 av teglverkene seg sammen og dannet Fredrikstad Forenede teglverk og ble Nordeuropas største teglverk. Omkring 1900 var det ca 30 teglverk i Nedre Glomma-regionen med en kapasitet på 110-120 millioner sten per år. Antall ansatte var 2300-2500 om sommeren og 850-900 om vinteren.

Teglverksindustrien var en av Østfold-industriene som baserte seg på sesongarbeid, og da først og fremst på svensk arbeidskraft. En stor del av sommerarbeidskraften kom fra de svenske nabolandsdistriktene. Ved side av disse vet vi også at verkseierne satte en del av de ansatte til å hogge sten som vinterarbeide da teglproduksjonen var liten. "Lersvensken" kom gjerne med "grågjessene" i april måned og reiste hjem i september. Lønningene var relativt høye i Norge sammenlignet med Sverige.

Det siste teglverket Narnte ble revet i 1984 og det er svært lite å se etter denne store driften. Bebyggelse langs Østsida av Glomma er i stor grad knyttet til teglverksdriften, f eks ved Sellebakk.

Miljøer:

Sellebak (bebyggelse) i Sarpsborg (2:4).

4.4 Träindustri och timmerhantering

En näring av helt annat slag är timmer- och trähandeln. Alla städer inom området har nog denna näring att tacka för sin existens, även om handel med andra varor givetvis liksom industri också har varit viktig. Halden, Fredrikstad och Sarpsborg ligger alla vid stora vattendrag, där man har kunnat flotta ut timmer. Betydande kvantiteter av det timmer som skeppades ut via Halden före 1658 kom från Dalslandsskogarna, men även från Hogdalsnäset. Efter det att Bohuslän blivit svenskt anlades Strömstad som en direkt motsvarighet för att kunna få inkomster från denna timmerhandel.

Handel, företrädesvis export, av timmer har alltså varit en av de viktigare näringarna för städerna inom området. För att transportera ut timret till kusten har man utnyttjat sammanhängande vattendrag och sjösystem. I dessa trakter finns framförallt två större sådana: Haldenvassdraget och Stora Le:s sjösystem. Före 1658 hade både Uddevalla och Halden som norska städer skeppat ut timmer som delvis kom från Dalsland. När Bohuslän blev svenskt blev det också ett intresse för den svenska statsmakten att få så mycket som möjligt av detta timmer att skeppas ut via svensk hamn, dvs Uddevalla eller det nyanlagda Strömstad. Ett led i detta var att länka ihop Stora Le:systemet med Örekilsälven, som mynnar vid Saltkällan strax söder om Munkedal. Detta ledde till att man här fick en av Sveriges första reglerade flottningsleder år 1688. Det innebar bl a broslagning och vägläggning från Edsbotten till Torpfors och Örekilsälven samt upprensningsarbeten och dämning.

Bönderna i de timmerproducerande dalslandsskogarna ville dock gärna fortsätta att sälja en del av sitt timmer till Fredrikshald, bl a därför att man betalade bättre där, och en hel del smuggling av timmer förekom. Inte förrän 1825 upphävdes förbudet att exportera timmer till Norge.

Efter 1658 hamnade alltså Uddevalla och Halden i en konkurrenssituation. Bägge städerna skulle exportera trä, i bägge städerna fanns vattensågar, och bägge städerna hade problem med naturliga skogsområden. Medan de trakter som skulle förse Uddevalla med timmer låg ganska avlägset, så låg en del av de för Halden naturliga skogsområdena i ett annat land, som man tidvis var i krig med. Uddevalla ligger utanför sevärhetsplanens område, men har ändå haft stort inflytande på timmerhandelns utveckling.

Vid Otteid, där avståndet mellan Stora Le och Haldenvassdraget var som minst, hade timret tagits över till norsk sida. Vid Otteid, som alltså är vattendelare mellan de bägge vattensystemen, ligger Skinnarbutjern, 10 m över Stora Le och 5 över Øymarkssjøen. 1825 grävdes kanaler från tjärnet både västerut och österut. Timret kunde nu dras upp till kanalens östända, flottas via Skinnarbutjern in i den västliga kanalen och därifrån via en flottningsränna

ner i Øymarkssjøen. Vid Stora Le fanns ett uppföringsverk med trallor. Verket drevs tidigast med en oxvandring, senare med ångmaskin, med motor och slutligen med eldrift.

Det som flottades var alltså sågblockar, timmer om ca sex alnars längd. Väl nere vid kusten skulle timret sågas till brädor, plank och bjälkar. Sågar har funnits bl a vid Dynekilen, men också i Bullaren och dess utlopp Enningdalsälven. Där Kynne älv har sitt utlopp vid Sundshult, finns en myckenhet stengrunder efter kvarnar och sågar.

Som kontrast till de koncentrerade industrietableringarna vid Tistedalen och Glommas utlopp, kan just miljön vid Sundshult tjäna. Den speglar den industriella verksamheten, så som den ofta gestaltade sig utanför tätorterna. Tyvärr är de flesta byggnaderna borta idag, men många stengrunder och stenskodda strandkanter finns ännu kvar.

Jonsbo kvarn är ytterligare ett exempel på timmer- och trähantering i Bullarebygden. Har finns en kvarnbyggnad kvar, men också järnkonstruktionen till den gamla ramsågen.

På 14-1500-tallet var Østfold et marked for spesielt hollandske, men også engelske tømmeroppkjøpere. De handlet rundtømmer både til oppbygging av sine byer, men også eiketømmer til den ekspensive hollandske handels- og krigsflåten. Hollanderne oppsøkte alle mulige lasteplasser langs kysten - som Elingårdskilen, Horneskilen, Skjebergkilen, Sponviken, Splideboden og Iddefjorden. Etterhvert ble skogen uthoggen og dimensjoner og avstand til drivverdig skog ble vanskeligere tilgjengelig.

Fra omkring 1500 tas vannsaga i bruk i vårt område. I 1597 skal det ha vært 61 sager i Østfold. Utnyttelsen av vannkraften ved hjelp av kvernkall og vasshjul førte også til en stor utbygging av kverner og møller. Utbyggingen av Sarpsfossen var økonomisk og teknisk vanskelig på de store vannmassene, mens Tistafossene, Solli, Berby og andre mindre fosser ble utbygde.

Utover 1600- og 1700-tallet utviklet sagbruksvirksomheten seg samtidig som fløtingen ble mer regulert for å få tømmeret ned til sagene. Fredrikstad som egentlig hadde et meget stort oppland for sine tømmeroppkjøp, hadde store problemer med organiseringen og var nær konkursens rand på slutten av 1600-tallet. I Halden drev borgerne igjennom kravet om kjøpstadrettighet som de fikk i 1665. Sagbruksdriften og svenskehandelen gjorde Halden til den viktigste byen. I 1672 ble også Tistedalen innlemmet i byen.

I 1688 ble det innført sagbruksprivilegier. Dette førte til at de små sagene ble nedlagt, mens de store eksportsagene i Tista, ved Sarpsfossen, Solli og Moss fortsatt fikk skjære for utførsel.

Stort sett fortsatt sagbruksdriften på tradisjonelt vis fram til opphevelsen av sagbruksprivilegiene i 1860. Dette førte til frislepp av hele virksomheten med innføring av dampkraft som gjorde valg av produksjonssted uavhengig av fossefall. I Fredrikstad førte dette til en storetablering av sagbruk. I Halden slo de gamle sagbrukseierne seg sammen og dannet Saugbruksforeningen i 1859. De gamle sagerne ble sanert og det ble bygget opp tre store sager. Et nytt høvleri ble bygd opp nede ved fjorden og forbundet med sagene med ei plankerenne. I dag står produksjonelokalene igjen fra Høvleriet mens det bare er ruinrester igjen etter sagene.

Miljøer:

6:3 Bullaren (Jonsbo kvarn och Sundshult) samt Halden (1:8).

4.5 Stenindustrin

Till skillnad från Østfold har norra Bohuslän aldrig haft någon større mängd industrier. Den stenindustri som blommet opp under förra seklets slut har i princip opphört. Runt om i bergen finns dock mängder av større og mindre stenbrott, som vittnar om omfattningen av denna næring. Granitindustrin har haft betydelse for flere platser i trakten. Av dessa bör framförallt Krokstrand næmnes, som växer från nästan ingenting till ett komplett samhälle på några decennier og ett centrum for brytningen i norra Bohuslän.

Stenindustrin kom tidigast igång i mellersta Bohuslän, strax före 1800-talets mitt. Under 1860- og 70-talen ökar efterfrågan på sten, og framförallt är det export till tyska hamnar som byggdes ut kraftigt vid denna tid. Också gatsten till tyska städer exporteras. Tyska ägare hade därför stora intressen i denna industri.

Något decennium senere kommer expansionen igång i norra Bohuslän, framförallt på initiativ av norske ägare, som exempelvis N S Beer & Co, Fredrikstads stenhuggeri, Aktieselskapet G Lüttensu & Brookes Granitcompany. Härifrån exporterade man framfor allt England.

Expansionen varade, med en del variationer, fram till första världskriget. Då hadde marknaden utvidgats og man sålde exempelvis till så avlägsna länder som Argentina og Cuba. Fler svenska intressenter hadde också tagit sig in på marknaden.

1842 dukket en tysker ved navn Waitz opp ved Iddefjorden etter først å ha vært i Oslo-området. Hamburg by var samme år herjet av en katastrofal brann, og det var et meget stort behov for bygningsmateriale til oppbygging av byen. Det var i dette ærendet Waitz kom til Iddefjorden. Ut igjennom 1840-åra ble det tatt ut granitt til Hamburg. Omkring 1850 har vi opplysninger om et Halden-firma som drev med uttak av granitt. Midt på 1860-tallet hogges det gatesten på Sanderød i Idd for salg til Oslo og Halden. Dette firmaet inngår i 1872 i "Halden stenhuggeri". Parallelt med dette etableres det et firma i Fredrikstad "Fredrikstad Stenhuggeri". Utover i 1880-90-åra ble det en sterk utvikling av stenindustrien i Østfold. Områdene var i søndre Østfold med sentrum i Iddefjorden og betydelig virksomhet i Torsnes, på Hvaler, Skjeberg, Glemmen og Fredrikstad. De norske firmaene etablerte mange stenbrudd og relativt raskt dominerte de store deler av nordre Bohuslän. Bak noen av de norske firmaene sto også tysk og engelsk kapital.

Den norske granittindustrien var først og fremst en eksportrettet industri der Tyskland var en dominerende avtager fram til 1890-åra. Fra da av var England hovedeksportland for den norske granitteksperten. Åra fra århundreskiftet fram til 1915 blir betegnet som "gullalderen" i norsk stenindustri. De norske firmaene etablerte seg også på svensk side. Med første verdenskrig stoppet all eksport. Omkring 1920 tar eksperten seg opp igjen, men når aldri de samme høyder.

Mot slutten av 1920-åra kommer det produkter på markedet som blir sterk konkurrent til granitten; Makedam, asfalt/oljegrus, betong. Produksjonen faller sterkt. I 1930-åra blir det en sterk arbeidsledighet blant stenhoggerne. Det settes i gang store nødsarbeider med stensetting

av gater og veier. Byggingen av Svinesundsbroa er et eksempel på slikt nødsarbeid fra svenske myndigheters side.

Vid krigsutbrottet 1914 minskade exporten drastiskt, och en tid av mycket kraftiga konjunktursvängningar för stenindustrin inleddes. Efter krisen under kriget och strax där efter skedde en återhämtning, bl a med produktion av gat- och kantsten: Denna avbröts abrupt av nästa kris, 1930-talets depression, strax följd av ännu ett världskrig med avbruten export som följd, både för svenska och norska producenter. Efter 1945 gjorde konkurrensen från cementbaserade och bitumenbaserade produkter att stenindustrin fick fortsätta i mindre skala än tidigare. Vid 1960-talets mitt fanns ca 4000 organiserade stenarbetare i Sverige, vilket skall jämföras med det nästan tredubbla antalet trettio år tidigare.

Under 1970-talet upphörde nästan all stenbrytning i större skala, exempelvis Rixö 1971, Bohus-Malmön 1977, likaså Krokstrand 1977. I dag sker det i stort sett bara produktion av gravvårdar. Antikvariska arbeten med stadsmiljöer har lett till en ny renessans för gatsten och kantsten, men ännu har detta inte givit något större utslag i sysselsättningen. Några få firmor är i dag i drift i Østfold och Bohuslän.

Granittindustrin skapte i sin storhetstid egne "steinhoggersamfunn". Ved Iddefjorden

ble dette særlig utpreget med steder som Hov, Ystehede, Fagerholt, Osdalen, Liholt og Bakke, Krokstrand og Hälle. Noen slike steder ble det også andre steder i Østfold, men gjerne i mindre grad. De andre stenhoggerdistriktene var i hovedsak preget av spredt bebyggelse. Samfunnene besto av småhus, arbeiderbrakker, butikker, foreningslokaler.

Ved Iddefjorden hadde disse stedene anløp av rutebåtene på fjorden. Organiseringa av stenhoggerne tok til i 1890-åra med det store gjennombruddet etter århundreskiftet. Miljøene skapte en rik flora av foreninger fra avholdsforeninger til kristne lag, musikkorps, idrettslag m.m. Det ble bygd egne lokaler for fagforeningene (Folkets Hus) der det første bygde Folkets Hus ble bygd på Liholt ved Iddefjorden i 1896. I 1902 bygdes et Folkets Hus i Krokstrand. Frimenighetene bygde også sine egne lokaler.

Miljøer:

1:7 Hovsfjellet (anlegg, noe bebyggelse), 1:5 Ystehede (anlegg, bebyggelse, moderne drift), 1:5 Fagerholt (anlegg, dift i brudd, bebyggelse), 1:4 Liholt- Bakke (bebyggelse, kaianlegg, brudd), 4:4 Dypedal (bebyggelse, brudd), 5:8 Krokstrand (bebyggelse, stenbrott)

4.6 Handel

Vid sidan om timmerhandeln har det naturligtvis föregått handel med mångahanda varor i regionen. Fiskets produkter har inte i första hand konsumerats lokalt, utan en omfattande vidareförsäljning har skett. Ett tidigt exempel på detta är hummerexporten till Holland, som påbörjades redan på 1600-talet. Man använde sig av sk hummerhukare, segelfartyg med en sump inbyggd i botten på lastrummet. Exporten skedde företrädesvis från norska sidan, men försök gjordes under 1700-talets början av svenskar att slå sig in på denna marknad. 1729 gick exempelvis den första lasten med hummer från Strömstad.

Städerna i regionen svarade för import av flera för trakten viktiga basförnödenheter, som exempelvis kalk till husbyggen, tobak mm. Bland dessa varor var saltet det viktigaste. Som vi sett ovan så har man tillverkat salt lokalt, men det importerade saltet har ändå varit det viktigaste.

Städerna har också fungerat som marknadsplats för lokalbefolkningen, där exempelvis jordbrukaren har kunnat få avsättning för sina varor, och i sin tur kunnat köpa de förnödenheter som inte gick att producera själv. När det gäller det tidigare i texten nämnda saltet, kan vi ta ytterligare ett citat från Pehr Kalm. Saltet har uppenbarligen sålts även ner till Uddevalla:

"Salt, som i de norra orterna av havsvattnet kokas, sades säljas till 9 dal. kop:mt tunnan. Saltpannorna är av järn, ungefär 2 alnar långa, halvparten så breda, en tvärhand höga; ju starkare torka om sommaren eller köld om vintern där är, ju mera sades det löna mödan att koka, men ju mera våtväder, ju mindre profit och förmån." (s145)

I västra Dalsland har det alltid varit närmare till Halden än till exempelvis Uddevalla eller Vänersborg. Det var också dit som bönder for på inköpsresor. Som betalning hade man varor från gårdens produktion. Från 1800-talet berättas om den årliga färden till "Hall", dvs Halden. Resan kallades "storstöten" och gick vanligen av stapeln i oktober-november. Man tog med sig kanske ½ gris, några får, nötkreatur, linfrö, hudar och fårskinn, honung och vax, talg, smör, linneväv, potatis mm. I staden sålde man dessa varor, och för pengarna köpte man sådant som salt, kaffe, socker, kryddor, borrh och filar, tobak etc.

Denna lokala handel var viktig. Det berättas 1774 från Strömstad att man där var förbittrad på Fredrikshaldsborna, "som togo hand om Dalbornas trävaror och oxjärn, och i gengäld sålde till dem säd, salt, sill, brännvin och tobak till skada för Strömstadsborgarna" (Åberg: Dalslands gräns mot Norge under 1700-talet /Hembygden 1954, s64)

Halden var både før og etter 1658 en grenseby. Gjennom en periode på tre-fire hundre år har Halden trukket til seg handlende fra de svenske grensetraktene i Bohuslän, Dalsland og til dels Värmland. Fedriftene var et viktig og markant innslag i det gamle Halden der de svenske driftene kom til markedene - i den eldste tida to ganger i året. Mot slutten av 1800-tallet ble det månedlige markeder der 4-500 svenske krøttere ikke var noe særstn.

Store deler av den industrielle og håndverksmessige produksjonen i Halden var basert på en betydelig avsetning på det svenske markedet. Til dels var denne produksjonen basert på importert svensk fagkunnskap og arbeidskraft. Detaljhandelen var også sterkt rettet mot det svenske markedet.

Rätten att på kommersiell basis frakta varor var tidigare förbehållen städerna, Med den svenska näringsfrihetslagen av 1832 medgavs också både fiskare och bönder att frakta varor längs kusten. Detta gav en möjlighet till extrainkomster under de perioder på året då fisket var svagt.

Havstensund är, förutom att vara en välbevarad bebyggelsemiljö. ett bra exempel på näringsfrihetens genomslag vid kusten. Här har man kunnat ägna sig åt fraktfart, men framförallt har det varit ett centrum för ostron- och hummerhandeln under 1800-talet i norra Bohuslän. Corneliussons handelshus köpte upp den mesta hummer som fångades i området,

och sålde den sedan vidare.

Miljøer:

1:8 Halden, 7:2 Kornsjø, 5:1 Strömstad (handel)

4.7 Jordbruk

Jordbrukets historie går tilbake til det vi innen arkeologien kaller yngre steinalder - overgangen til jordbruk. Med ny kunnskap innen dette faget skyves stadig grensa for jordbrukets oppkomst bakover i tid. I dag snakkes det om ca 3000 år f.Kr. Jordbruket var selvfølgelig den gang i svært enkle former. Men jorda var næringsrik på plantenæringsstoffer, særlig kalk. Vekslinger i temperatur og fuktighet over tid førte til gradvis foandring av vegetasjons-systemene. I sten- og bronsealder var temperaturen tørr og varm mededle eller varmere treslag som hassel, eik, lind osv.

Overgangen fra veiding til jordbruk ga grunnlaget for å kunne fø en større folkemengde. Etterhvert økte befolkningen som igjen førte til spredning av bosetningen fra sentrale strøk til mer avsidenliggende områder. Utviklingen av nye redskaper og nye råmaterialer som bronse og jern ga også grunnlaget for bedre jordbearbeiding og større avkastning av jorda - som igjen ga grunnlag for å fø en større befolkning.

Den senere historiska utvecklingen av jordbruket är kanske det som har tagit mest olika väg inom de olika delarna av sevärdhetsplanens område. Dels är de naturgivna förutsättningarna väldigt olika och dels har lagstiftning och jordbrukspolitik sett olika ut i Norge och Sverige.

Strömstad, norra Tanum, Dals Ed och östra Haldens kommuner innehåller ett småbrutet landskap med små odlingsytor och stora bergs- och skogsmarker. Detta är också grunden för den timmerhantering som förkommit inom området. Själva kuststräckan innehåller ett skärgårdslandskap inte helt utan odlingsbar jord, vilket gjort kombinationen fiske-jordbruk (och efter näringsfrihetens införande också fraktfart) möjlig.

Fra en sakte utvikling gjennom flere årtusener skjedde det viktige teknologiske framskritt mot slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet der bl. a. De såkalte "potetprestene" var talsmenn for nye ideer. Fortsatt gikk imidlertid utviklingen relativt sakte, noe som hadde sin bakgrunn i økonomi. På slutten av 1800-tallet var utviklingen av nye redskapstyper en realitet, og som etterhvert kom til å bidra til vesentlige endringer av jordbrukslandskapet. Etter 2 verdenskrig har denne utviklingen nærmest eksplodert. Endringene i det vi i dag med et omfattende ord kaller kulturlandskapet er store.

Den landskapsbild vi har idag i Bohuslän och Dalsland är till stor del präglad av skiftesreformerna. Den tidigaste var Storskiftet, vilket förordnades om 1757. Det kom att innebära att de tidigare mer uppsplittrade ägobilderna samlades något, samt att man också ofta skiftade den tidigare gemensamt ägda utmarken. Genomgripande var däremot Laga skiftet från 1827 och framåt, som förutom att gårdens alla ägor samlades till en enhet ibland också medförde att själva gårdsplatsen kom att flyttas. Nu var det i dessa trakter en ganska stor andel ensamliggande gårdar, eller hemman med endast få gårdar, varför bebyggelsebildens kanske

inte förändrades lika kraftigt som i andra delar av landet där relativt stora byar splittrades upp.

Bland de utvalda miljöerna finns Massleberg-Jörlov i Strömstad (5:5), som förutom det rika fornlämningsbeståndet också uppvisar ett typiskt landskap efter Laga skiftet, med gårdarna liggande i rad utefterdalgångens sidor, och med den obebyggda jordbruksmarken i dalgångens mitt.

Østfolds landskap er preget av de to store Raene som går gjennom fylket - Raet som går gjennom Halden og nordvestover til Moss og raet som går gjennom Mysen-området. Disse isranddannelsene - møtet mellom hav og is - har både formet landskapet og ført til store avsetninger i havet. Det landet som i dag utgjør bl. a. slettelandskapet i ytre deler av Østfold. Landskapet mellom Mysen-raet og raet ved Halden har gjennomgått litt andre landskapsmessige påvirkninger. Likt for områdene er imidlertid rike jordbrukslandskap som har lagt grunnlaget for bosetning og utvikling av jordbruket.

Till jordbrukslandskapet hör också alla de brukningsenheter som är eller var mindre än en "riktig" bondgård. Här finns olika former av småbruk och arbetaregnahem, men också alla torpställen/husmannsplasser och backstugor. Gemensamt för dem alla är att det är brukningsenheter som egentligen inte bär sig själva ekonomiskt, utan hushållets ekonomi bygger på att man delvis också arbetar borta, som stenhuggare, gör dagsverken på huvudgården eller något annat. I Tanums kulturminnesvårdsprogram finns bl a de tre välbevarade torpen på Flötemarksön uppe på Kynnefjäll, några km söder om Loviseholm (7:1), vilka på ett talande sätt illustrerar torpbebyggelsen. Flötemarksön är också av riksintresse för kulturmiljövården. Det är dock vanskligt att skicka hit större mängder besökare, och vi har valt att inte ta upp Flötemarksön bland objekten, i alla fall inte ännu.

De beste forholden for å illustrere husmannsvesenet er imidlertid i Bøensætre i nordre del av Aremark. Der drives det i dag med leir- og kursvirksomhet basert på drift på tradisjonelt vis og med vedlikehold av det gamle kulturlandskapet og beiteplantene. Imidlertid ligger Bøensætre utenfor nåværende grenser for første fase av Severdighetsplanen, men stedet vil utvilsomt komme inn ved neste fase.

Sarpsborg, Fredrikstad och västra Halden kommuner tillhör där mot Østfolds bördiga jordbruksbygder, vilka idag kanske kan sägas vara en del av Norges "kornbod" och historiskt sett har haft en stor andel herrgårdar. Berby och Blomsholm kan sägas vara sydliga utlöpare till denna grupp av herrgårdar, där också Rød herregård och Hafslund ingår. I det ekonomiska grundlaget för dessa storgårdar ingår emellertid inte endast jordbruk, utan framför allt skogen, men även viss industriell verksamhet, har också haft betydelse.

5. Kommunikationer

5.1 Kustkommunikationer

Fyrvesen

Havet har fram till våra dagar varit den viktigaste transportleden för tyngre varor och för längre resor. Längre tillbaka seglade man inte nattetid i någon större utsträckning.

Navigasjonsproblemet i mørker var givetvis en av orsakerna. Enstaka fyrar fanns längs kusterna under 16- och 1700-talen, men det är först under 1800-talet som det sker en utbyggnad av fyrplatserna. I Bohuslän är Vinga, Hållö och Nordkoster bland de äldsta, med stenfyrrar byggda på 1840-talet. I hela Norge fanns det 10 fyrar 1814, men 1841, när ett fyrdirektörämbete inrättades, fanns 27 fyrstationer.

Fyrarna var av flera typer. Dels byggdes kraftiga torn i sten eller tegel, dels trähus med kombinerad fyr- och bostadsfunktion, och dels stora stagade järnkonstruktioner, s k "Heidenstammare". Närmare vår egen tid har tillkommit en mängd mindre, automatiserade fyrar vilka är gjorda i stål eller betong.

De stenfyrrar som finns kvar idag är byggda från 1840-talet och framåt, med Ursholmen som de senaste. De kombinerade bostads/fyrhusen är byggda under 1800-talets slut, och heidenstamsfyrrarna av järn är uppförda på 1860-talet.

Lyskilden for fyrene har variert gjennom skiftende tider fra de eldste med åpne ildsteder for tre eller kull. Talglys og tranlamper var også tidlig i bruk. Først på 1800-tallet ble de åpne kullblussfyrene videreutviklet ved at de ble innebygget i et lyktehus. Fra midten av 1800-tallet gikk man over til å bruke forskjellige oljer samtidig som lampene ble forbedret. Deretter fulgte overgangen til petroleumsglødebrennere som kom ved århundreskiftet. Kort tid etter kom de gassdrevne (acetylen) lyktene med glødehette, de såkalte Dalén-lys etter den svenske oppfinneren. Først etter 2.verdenskrig gikk man over til elektrisk lys.

På de allra flesta fyrplatser fanns også bostadshus for fyrpersonalen, og ibland även for lotspersonal. På de større fyrplatserna har det även funnits skollokaler. Fyrplatsbemanningen på de større fyrplatserna har i de flesta fall dragits in under 1960-70-talen, men i en del fall mycket tidigt, som på Svangen 1919.

Inom Bohusläns del av området är det Nordkosters och Ursholmens samt Svangens fyrplatser som är besöksvärda.

Fyrarkitekturen framstår i Norge som spesialisert og særegen, dvs. ikke bygd på lokale tradisjoner i form av materialvalg. De første fyrene var relativt lave. Med innføring av oljefyre fyr kunne disse bygges høyere. Vi fikk fyr av natursten som f.eks. Lindesnes i 1799, og i teglsten som Oksøy fyr i 1832. Teglsten trakk imidlertid vann i det værharde klimaet og ble derfor fort frostsprengt. Disse fyrene ble skiftet ut med fyr av støpejern.

I de mindre fyrene ble tårnene også brukt som bolighus. Fra omkring 1870 ble det bestemt at alle boliger skulle bygges av natursten som snart ble erstattet av en "betong-periode" fra 1875. Imidlertid ble det heletida parallelt bygget hus i tre gjerne kledt med jernplater.

Den første automatiseringsplanen for fyrstasjonene forelå i 1975, og resultatet ble at under den følgende tyveårsperioden en stor mengde fyrplasser ble avfolket. I dag er det kun 30 bemannede fyr igjen langs hele norskekysten.

Miljøer:

3:6 Strømtangen, Homlungen, Torbjørnskjær og, Struten fyrer, 5:2 Koster (Ursholmens fyr, gamla fyrtornen på Nordkoster), 6:4 Svangen

Passasjerbåter

Det var vel først ut på 1800-tallet med industrialiseringa at virkelig passasjerfrakt ble spesialisert. I tida før var det mest vanlig at reisende fikk inlosjere seg på de handels- og fraktefartøyer som skulle til bestemmelsestedet.

I Norge kom de første dampdrevne passasjerbåter i 1820-åra, men det gikk lang tid før det ble et utbygget nett av dampskipsruter. I Halden fikk vi den første dampbåt med reglemessige anløp i 1841. Det var Kristianiabåten "Karl Johan" med anløp en dag i uka. I 1843 kom "Hardy" på ruten Sarpsborg - Fredrikstad - Halden, i 1851 fulgte "Halden" med tre turer til Kristiania i uka. Og flere fulgte på, det var skip som gikk mellom byene fra Kristiania til Uddevalla og Göteborg.

I 1860-åra ble det gjort forsøk med passasjertrafikk på Iddefjorden, men det gikk dårlig. Først med utviklingen av stenindustrien ble det "vind i seilene". Denne transporten gikk på begge sider av Iddefjorden med utgangspunkt i Halden. Mellom Halden - Hvaler - Strømstad gikk båtene Olava og Parat.

I Fredrikstad var det to dampskipsselskap med skipene "Fredrikstad" og "Glommen" som drev med transport av varer og personer til og fra Kristiania. Driften var god og i 1889 ble det bestilt to nye båter "Halden" og "Hankø". Deretter falt mye av trafikkgrunnet bort på grunn av sterk konkurranse fra jernbanen.

Trafikken på Hvaler fra Fredrikstad utviklet seg positivt. I 1880 ble det opprettet fast forbindelse, og fast postforbindelse kom fra slutten av 1880-åra.

Det ble også opprettet båtforbindelser på Glomma mellom Fredrikstad og Sarpsborg med anløp ved tettsteden langs elva. De såkalte "Tripp-båtene" er de mest kjente her. På Glomma ovenfor Sarpsfossen ble det også satt i gang passasjerbåttrafikk med "Krabben" som den mest kjente.

5.2 Landkommunikationer

Att resa till lands har tidigare varit enkelt på korta sträckor, men blivit allt mer besvärligt när man skall långt, då har snarare sjövägen varit snabbare. Vägnätet var före 1600-talets mitt egentligen inte farbart med vagn. Tyngre landtransporter gjordes gärna vintertid, när slädföret gjorde det lättare att ta sig fram. Från 1650 finns en uppmaning till bönderna i Nordals härad att ha sina goda "klöff" (klövjor) och "ridisvalor" (ridsadlar) färdiga om sommaren och sina slädar om vintern. Att resa med vagn var ännu inte möjligt. Kartor från 1600-talets slut över norra Bohuslän och gränstrakten i Enningdalen visar ett vägnät, som vi får föreställa oss egentligen utgjordes av röjda och i vissa fall hjälpligt grusade stigar. Den stora vägen från Köpenhamn till Oslo, dvs dagens E6, liksom vissa andra huvudvägar, var kanske litet bättre.

Intressant är dock att många av dessa vägsträckningar som fanns för 300 år sedan kan återfinnas än idag, i landsbygdens småvägnät såväl som i den tungt trafikerade E6. Den senare har dock bytt skepnad flera gånger.

Harald Stake, den første svenske guvernøren i länet efter 1658, skrev: "Efter som icke heller her i Landzorten tilförende hafwer warit någre sådane Landzwäger som man medh wagnar eller kiärror wäll hafwer kunnat färdas, uthen måst mestendelss Landet igenom allt rjda, och till Lands inte annorledis kunnat före något bagaie än på häste bak eller serdelis dher til gorde små slädor eller släpor." (ur landshövdingeberättelse 1661-62).

1600- och 1700-talen innebar att en mer reglerad väghållning infördes, med vägbyggen, reglerad väghållning, ordentliga stenbroar, gästgiverier och skjutshåll, milstenar mm.

Ett kommunikationsmässigt problem för statsmakten utgjorde västra Dalsland. På grund av de dåliga landkommunikationerna föredrog man här gärna att handla med Halden, eftersom det var den närmaste staden. Ur svensk synpunkt borde dock dessa människor handla med svenska städer: Strömstad, Uddevalla, Åmål eller Vänersborg. De bohuslänska städerna klagade hos regeringen över de dåliga vägförbindelserna med Dalsland.

1760 begärde man exempelvis från lokalt håll vid riksdagen att en väg skulle anläggas mellan Strömstad och Västra Ed (= Dals Ed). 1765 gjordes ett förslag till vägsträckning via Töftedals kyrka, Bergs bro och Loviseholms järnbruk in i Bohuslän. Det dröjde dock till 1810 innan den var färdig som körväg. 1822 arbetar man återigen på vägen, och samma år bygger ut den gamla ridvägen från Töftedal till Högsundet. Denna sistnämnda vägsträckning har en förhistoria under 1814, då fältmarskalken von Essen røjde väg här för att kunna marschera upp med sin armékorps.

Från 1800-talets mitt sker en del ny- och omläggningar av vägnätet, som exempelvis byggandet av vägen genom Håvedalen 1883, men de stora förändringarna kommer under 1900-talet, i och med biltrafikens intåg.

När vi säger tidig biltrafik idag tänker vi kanske på puttrande gamla T-fordar. I verkligheten var det lastbilar och bussar som kom att bli det stora problemet. Dåtidens befintliga vägar hade svårt att klara av dessa nya tunga fordon. Man blev snart tvungen att börja bygga ut vägnätet. När arbetslösheten sedan slog till i flera omgångar under 1920- och 30-tal, blev det mången arbetslös lott att bygga ny väg, bilväg. Man talar ofta om AK-vägar, efter Arbetslöshets-kommissionen.

Veiutbygginga i Norge kom svært seint i gang. Omkring 1650 var det bare veien mellom Oslo og Kongsberg (sølvgruvene) som kunne karakteriseres som kjørevei. I første rekke var det posten som skulle fram, og faste postruter ble etablert i 1647 med kongelig privilegium. I 1719 overtok staten postvesenet.

Skyssordningen - transport av reisende - var fra gammelt av pålagt bøndene. Først og fremst gjaldt denne skyssplikten overfor kongens budbærere, men etterhvert også for andre prominente personer. Det ble bestemt at alle allfarveier skulle ha skyss-skaffere både til lands og til vanns. Ved lov av 1816 ble friskyssordningen avskaffet til glede for bøndene, og skyssstasjoner som ble opprettet krevde kongelig godkjennelse. Det var særlig på strekningen Oslo-Svinesund og Oslo-Larvik at det ble opprette skyssstasjoner.

Utbygginga av veisystemet i Norge tar til for alvor i slutten av 1700-tallet og i begynnelsen av 1800-tallet. Etterhvert som behovet for transport av varer og kjøretøyer økte, ble kravet til veistandard og stigningsforhold skjerpet. Det ble laget en egen veilov i 1824 som ble endret i

1837, og atter en ny lov i 1851.

Ser vi raskt på den lokale veiutbygginga, er det en sterk satsning på forbindelsene til Sverige, noe kong Karl Johan ivret sterkt for. I 1823 begynner man bygging av veien over Kornsjø. 1860-61 bygges veien Halden-Nøssemark, og i 1885 veien over Berby til Håvedalen. I 1904 bygges en ny vei langs fjorden gjennom Idd.

Passering av fjorder og elver ble løst med ferjer og etterhvert med bygging av broer. Ved Svinesund ble de reisende ferjet over helt fram til 1946. Et annet viktig ferjestede var Sandesund over Glomma. Over Tista i Halden har det vært bro så lenge vi kan spore tilbake dvs fra midten av 1600-tallet.

Den første broa over Glomma ved Sarpsborg kom i 1854 - et gedigent byggverk. Først i 1960-åra kom broa over Glomma ved Fredrikstad. Her går fortsatt ferje for persontransport mellom de to bydelene.

5.2.2. Jernbane

Den første form for jernbanetransport i Østfold var anleggelsen av forbindelsen mellom Stora Lee og Haldenvassdraget ved Otteid i Marker. Bakgrunnen for utbyggingen var det store behovet for transport av tømmer fra svensk side og ned til markedet i Halden. Anlegget ble prosjektert og bygget av Engebret Soot allerede i 1825 som et kombinert kanal- og jernbaneanlegg. Først ble tømmeret trukket med hester, seinere med okser, og i 1854 ble det tatt i bruk dampkraft som drivkraft for opphalingspillet. Driften av dette anlegget opphørte i 1956.

Allerede i 1860-åra ble det på begge sider av riksgrensa arbeidet for en jernbaneforbindelse mellom Halden og Vänersborg over Vestra Ed. Bakgrunnen for initiativet var den store betydningen som Halden hadde for det store svenske opplandet - og omvendt. En av de sterkeste talsmenn var landshøvdingen grev Erik Sparre i Elfsborg. I juni 1873 fattet det norske Stortinget et vedtak om bygging av Smaalensbanen med fortsettelse til riksgrensa. Dermed ble så planen for Dalslandsbanen gjenopptatt, og det ble innbydelse til aksjetegning for strekningen Høgen- Mellerud. Aksjeselskapet fikk av den svenske Riksdagen 1 million kroner. Private svenske interessenter tegnet 230.000 aksjer, 486.600 aksjer ble tegnet i Halden og 22.600 aksjer blant andre norske interessenter.

Dalslandsbanen var kostnadsberegnet til 5 millioner kroner. For det resterende beløp garanterte Halden by for å få arbeidet i gang. Etter ytterligere forhandlinger og komplikasjoner endte saken med at Smaalensbanen ble åpnet fram til Halden 2.januar 1879.

Strekningen Halden-riksgrensa ble åpnet av kongen 18.juli samme år og Dalslandsbanen fulgte etter 25.juli.

Miljøer:

1:8 Halden (jernbane, bro, veier), 1:15 Prestebakke (jernbane), 5:6 Dynekilen (væg, gästg), 5:10 Svinesund (färja, bro, veier, tull, riksgrens), 6:3 Naverstad (væg på gravf), 6:1 Tanumshede (gästg), 5:7 Håvedalen (væg, tull, riksgrens), 7:2 Kornsjø (jernbanestasjon)

6. Den äldre historien

6.1 Fornlämningar

Fornminnen består både av synlige og usynlige kulturminner - over og under bakkenivå.

Til første kategori hører slikt som gravhauger, røyser, bygdeborger, hulveier, stenringer, bautastener osv. Til den andre kategorien hører steinalderboplasser, flatmarksgraver, kokegroper, rester etter hus (stolpehull) osv.

6.1.1. Stenalder

Stenaldermenneskene har etterlatt seg få synlige spor - før man begynner å grave i jorda! Men så var de heller ikke så mange. I visse områder har steinaldermenneskene etterlatt seg synlige kulturminner - gravplasser av til dels monumental karakter - bygd opp av store stener. I vår grenseregion opptrer nåværende grense også nærmest som en kulturgrense i forholdet til disse fornminnene. Storstensgravene som de kalles - jettestuer, gangraver og hellegraver - finner vi flere steder i Bohuslan og Dalsland, men de er svært sjeldne i Østfold. Den enklere typen - hellgravene - finnes noen steder.

6.1.2. Bronsealder

Vi kan observere de monumentale kjemperøysene som ligger høyt og fritt langs skipsleia og ved ferselsårer på land. Landemerker for reisende, monumenter over de døde. Helleristingene som med sin kunstneriske strek og magiske kraft, gir oss undring og forbauselse over forfedrenes ferdigheter og deres tro der ristningene ligger i dagens åkerlandskap på glattskurte granittfjell under rennende vann, gjerne på øst- og vestvendte flater. Dette er to viktige kulturminner fra bronsealderperioden.

Den fornlämningstyp som kanskje är mest spesiell för området är hällristningarna. Den mest betydelsefulla koncentrationen är den kring Tanum, som nyligen upptagits på World Heritage List. Hällristningar finns också i Strömstad och i Fredrikstad. Hällristningar hör bronsåldern till men har troligen även ristats in i järnåldern och vi hamnar alltså i årtusendet före vår tideräknings början.

6.1.3. Jernalder

Den fornlämningstyp som kanskje ligger oss närmast i tid är järnåldersgravfälten. I flera fall ligger de i anslutning till ställen som kyrkor och prästgårdar, där man alltså på goda grunder kan anta en kontinuerlig bosättning i åtminstone 1000 - 1500 år.

Dette forhistoriske landskapet er sterkt knyttet til jordbruksområdene. Vi ser sterke konsentrasjoner i Dals-Ed, Naverstad, Skee, Idd, Berg, Rokke, Tune, Borge, m.fl. Alle sammen steder som siden ble sentrum for kristendommens maktutfoldelse. Samlokaliseringen med de forhistoriske hovene er ingen tilfeldighet. Og alt bygde på den rikdom som lå i lett dyrkbar jord. I jernalderen opptrer fornminnene - gravene - i samlet "flokk". Vi får de karakteristiske gravfeltene knyttet til bygdesentraer og store gårder. Bygdesentrene var de

gamle hovene, de hellige stedene som seinere ble overtatt av kirkens menn da kristendommen ble innført "med ild og sverd". De opprinnelige gårdene lå på den rikste og mest lettdrevne jorda, og disse har eller har hatt sine gårdsgravfelt. Gravfeltene har vært brukt gjennom århundrer fra tidlig jernalder til og med vikingetid. Vi ser også at mange av dagens kirkegårder ligger sammen med slike gravfelt.

Fra folkevandringstid finner vi et nettverk av bygdeborger plassert på utilgjengelige og strategisk viktige fjellpartier. Som regel ligger de i nærheten av viktige ferdselsårer og befolkningskonsentrasjoner. Andre fornminnetyper er stenringer ("tingplasser, domarringer") og bautastener. Ved Blomsholm finnes monumentale gravanlegge i form av domarringer, gravhaug, og fremforalt den store skipsetningen.

Går man alltså riktig langt tilbake i historien, så langt att fornlämningar  r det enda vi har kvar och vi kallar tiden förhistoria, så finns naturligtvis inget Norge, inget Sverige, inget Bohuslän och inget Østfold. Vad människorna kallade sin bygd vet vi inte. Gränsen i vår mening av streck på en karta hade de troligen inte heller. Därför är det inte heller konstigt att vi finner samma typer av fornlämningar på flera håll inom området.

Milj er: 1:6  s-Solberg, 1:14 Rokke, 1:11 Gjellestad-Huseby, 1:10 Lund-Boberg, 2:2 Oldtidsveien, 2:6 Opstad, 3:2 Ula, 3:4 Kråkerøy, 4:8 Hvaler (Herføl), 5:3 Skee (j -gravar), 5:4 Blomsholm+Grönehög (j -gravar), 5:5 Jörlov-Massleberg (j -grav + h llristn), 6:1 Världsarvsområdet (h llristn), 6:2 Greby gravfält (j -gravar), 6:3 Naverstad (j -gravar), 7:6 Dals-Ed (j -gravar)

6.2 Bebyggelsecentra med l ngg kontinuitet

N r jorden var den rikedom som räknades, och n r resandet gick till fots och till h st, s g kartan lite annorlunda ut än idag. Geografin är naturligtvis densamma, med det var andra platser som var betydelsefulle, eller så s g platserna helt annorlunda ut än idag. De kan idag ibland förlorat sin betydelse och lever sitt liv ganske lugnt, som Skee eller  st d, i andre fall har de fortsatt att ha en betydelse som centralort, som Tanumshede eller Ed.

Gemensamt är att man på dessa ställen brukar finne rester av j rn ldersbygden i form av rejäla järnåldersgravfält. I n rheten ligger eller har ofta legat, den medeltida sockenkyrkan. Platsen ligger någorlunda centralt i en bördig jordbruksbygd. Man kan ikke sällan finne tingshus h r også, som i  st d (Naverstad) och Tanumshede. I fallet med Skee så hade anl ggandet av Str mstad på 1600-talet flyttet den lokale tyngdpunkt fra Skeebygden, och tingshuset har f ljaktligen funnits i staden.

Byer har ofte et ursprung i handelsplasser, de eldste med r tter i vikingetid. Innenfor området var det i middelalderen bare en by - nemlig Borg ved Sarpsfossen, anlagt av Olav den hellige i 1016. Byen var anlagt i et meget sentralt kommunikasjonsentrum i kryssingen mellom den farbare Glomma og Raet der den eldgamle ferdsels ra gikk tvers gjennom hele Østfold-landskapet. Dessuten var det rike jordbruksområder i distriktet som ga et økonomisk grunnlag for byen. I 1567 ble Sarpsborg brent av svenske hærstyrker, og byen ble flyttet til munningen av Glomma (Fredriksstad). Det endelige dødsstøtet for Sarpsborg ble det store leirraset i 1702 som tok med seg store deler av byen og daværende Borregård.

Haldens framvekst og tidligste historie er mer uviss. Den er ikke spesielt nevnt i biskop Jens Nilssøns reisebeskrivelser fra 1574-1597, og mye tyder på at stedet bare var en husmannsplass og et strandsittersted på Østre Ous´ grunn på 14-1500-tallet.

Miljøer: 5:3 Skee, 6:3 Naverstad (västra Bullarestranden), 6:1 Tanumshede, 7:6 Ed

6.3 De medeltida kyrkorna Man har nyligen firat tusenårsminnet av kristnandet av Viken, alltså området på ömse sidor om Oslofjorden: Man går då på Snorre Sturlassons beskrivning av hur Olav Trygvason kristnade Norge, där innevånarna i Viken 994 officiellt tog till sig den nya tron. Vi får dock anta att kristendomen fått ett rejält fotfäste här redan något tidigare.

Den kristna kyrkan var själv nästan tusen år gammal vid den tiden, och visste hur den ville ha saker och ting organiserade. Helst ville man exempelvis ha kyrkobyggnader i sten, ett för nordborna ganska främmande byggnadsmaterial.

De tidigaste kyrkorna byggdes dock i trä, och i den stil man själv kände till. Utgrävningar i flera medeltida kyrkor bekräftar detta. Men bara efter ett drygt århundrade, alltså på 1100-talet, kommer en byggnadsperiod när flertalet av socknarna i Bohuslän och Østfold låter bygga stenkyrkor. Ett större långhus med ett smalare och lägre kor i öster. Exteriören var enkel, med endast få arkitektoniska utsmyckningar. En smal dörr ledde prästen in till koret, medan församlingen klev in genom porten på långhusets sydvägg. Där inne fanns inte kyrkbänkar som idag. Taket var oftast ett plant brädtak, och en triumfbåge skiljde långhus och kor åt. I vilken kyrkorna i våra trakter var målade invändigt vet vi ingenting om, med det är inte otroligt att de var det.

Oansenliga i våra ögon, så måste de ha tätt sig märkvärdiga för dåtidens människor. Den nybyggda kyrkan, ofta på en liten höjd, med räta vinklar och vitkalkade murar lysande i solskenet. Grånat trä och grästorv var de vanliga husens material.

Det finns ingen kyrka idag som är bevarad helt oförändrad från denna tid. Kyrkorna fick under årens lopp olika tillägg och förändringar. Dopfunten, i dessa trakter ofta av täljsten (kleber) hade man kanske från början. Skulpturer av skyddshelgon anskaffades, ett nytt altarskåp kanske köptes från träsniderverkstäderna i exempelvis Lübeck, bänkkvarter byggdes på kyrkgolvet, predikstol kom på 1600-talet, på 1700-talet byggdes många välvda trätak som bemålades av tidens konstnärer.

Kyrktornen är sällan ursprungliga, utan har byggts senare. Kyrkklockorna har hängt i klockbockar eller klockstaplar.

Hade församlingen växt byggdes kyrkan till. Under 1800-talet steg så befolkningssiffrorna mot tidigare oanade höjder, och det var inte längre nog att bygga till, utan den gamla kyrkan revs och ersattes med en ny.

I norra Bohuslän har det försvunnit en hel del medeltida kyrkor, medan det finns fler bevarade i södra Østfold. Inom området finns en del spännande kyrkor med medeltida ursprung. I norra Bohuslän finner man Skee och Naverstad, medan kringliggande sockenkyrkor ersatts med nyare kyrkor. Lämnar man det egentliga området för sevärdhetsplanen och beger sig en aning

söderut finner man Svarteberg, Bärfendal, Bottna kyrkor samt Svenneby gamla kyrka.

Just dopfuntarna är ett spännande kapitel i vår medeltida historia, och dessutom ett som länkar i ihop de tre landskapen. I tre-fyra kyrkor av fem har vi de medeltida dopfuntarna bevarade. Det mesta av den tidens bildvärld i kyrkorna är idag borta, men dopfuntarna kan ännu berätta för oss. Med några få undantag är de tillverkade här på västkusten.

En del av dopfuntarna attribueras till vad som kallas Østfold-Markerna-skolan, så kallad eftersom den har spridning just i Østfold och Dalsland, men även i nordliga Bohuslän. Man räknar med att man har haft en lokal tillverkning av täljstensdopfuntar i detta område.

Kyrkor:

6:3 Naverstad, 5:3 Skee, 1:6 Idd, 1:10 Berg, 2:1 Skjeberg, 4:7 Hvaler, 1:14 Rokke (Ingedal)

Dopfuntar:

5:6 Hogdal (endast foten), Lommelund, Tjärnö, Lur, Tanum, 5:3 Skee, 7:5 Töftedal och Gesäter, 7:6 Ed, Rölunda, 7:7 Nössemark, 1:6 Idd, 1:10 Berg, 1:14 Rokke, 4:7 Hvaler (Ingedal, Glemmen)

AVSNITT 4

Miljöbeskrivningar

Miljöbeskrivninger 1. Halden kommune

Miljø 1:1: Elgåfossen/Elgåfallet

Halden kommune, Enningdalen sogn

Vassdraget/elven Elja er et 17-18 kilometer langt vassdrag som kommer fra Elgsjøen som ligger 5 kilometer øst for Ørsjøen og Prestebakke. På sin ferd sørover går elva gjennom mindre tjern, men også større vann som Lysevannet og Nordre og Søndre Elgvann.

De siste par kilometerene er Elja grenseelv mot Sverige. Rett før Elja munner ut i det større vassdraget Enningsdalselva, kaster Elja seg utfor et fossefall på 46m - den største uregulerte foss i Østfold. Denna grenseelva kalles for Lilleelva / Lillälven.

Miljø 1:2: Berby

Halden kommune, Enningdalen sogn

Området ligger i sørenden av Iddefjorden og ved utløpet av Enningdalselva (Berbyelva) som renner nordover gjennom Enningdalen med sitt utgangspunkt i Norra Bullaresjøen. Berby ligger omsluttet av fjellpartier både i øst og vest, og grenser til Sverige i vest. Riksvei 102 går gjennom området.

Berby Herregård framstår som ett av de betydeligste kulturminnemiljøer i Østfold med sin beliggenhet, bygningsmasse, andre kulturminner, verdifulle naturmiljøer og rikholdige historie.

De første opplysningene vi har om Berby stammer fra 1344 og ble omtalt som "Bærbear", og siden fra en rettssak i 1387 da to menn tjuvfisket ål og dermed krenket biskopens rettigheter. I gammel tid gikk trafikken på og langs Iddefjorden slik at man passerte gjennom Berby. I dag er hovedveien gjennom Enningdalen lagt helt utenom.

I seinmiddelalderen var Berby lasteplass for hollandske seilskuter som kjøpte opp tømmer som ble fløtet ned Enningdalselva.. Etterhvert ble det konflikt mellom laksfisket og fløtingen da denne ødela fisket. Fløtingen ble dermed tidsmessig regulert. det skulle ikke fløtes tømmer så lenge fisket varte fra korsmesse om våren til korsmesse om høsten.

På 1500-tallet kom vannsaga i bruk. På Berby var det to flomsager som gikk så lenge det var vann nok i elva. Berby utviklet seg til å bli en av de betydeligste lasteplassene i Svinesund tolldistrikt. Berbyvika skal ha vært reine markedsplassen da kjøpmenn slo seg ned med pakkhus og boder der det ble omsatt sagdeler og diverse varer. Bestemmelsene om i tømmerfløtingen ble strengt opprettholdt.

I 1609 ble Gerlof Nettelhorst lensherre i Idd og Marker len. Han var selvfølgelig adelsmann, av polsk herkomst og tjenestegjorde i kong Christian Vs nærhet (!). Nettelhorst ble den største jordeieren i lenet. Ved ekteskap med Vibeke Bjelke, søster av kansleren; fikk han Os gård (nå Halden) i medgift. Han drev også kjøpmannskap. I 1634 overtok han Berby fra Anders Blomme som hadde makeskiftet til seg Berby fra kongen som til gjengjeld fikk Prestebakke med tilhørende ålefiske. Blomme eide også Blomsholm i Bohuslän.

Nettelhorst overtok etterhvert de fleste gårdene i Enningdalen. Berby-godset omfattet sagbruk, kverner, laksefiske, ålefiske, lasteplass og gårdsbruk med store skogområder. Seks sager var det bare i Enningdalselva. I 1639 gjorde Nettelhorst på eget initiativ Berby til adelig setegård.

Berby har i flere omganger vært skadelidende under krigene mellom Norge og Sverige. Bygda hørte i kirkelig henseende til Naverstad i Bohuslän, men administrativt til Idd og Marke etter grenseoppgangen etter avståelsen av Bohuslän i 1658. I 1661 var grensekommisjonen på befarings på Berby og resultatet var at grensa ble trukket en mil sør for Berby, men de store skogeiendommene ble liggende i Sverige. Det kom fortsatt litt tømmer fra Sverige, men denne virksomheten skapte ny strid.

Berby kom etterhvert på etterskudd som sentrum for trelasthandelen, og før 1688 var sagene nedlagt ved Berby, Langefoss og Golden. Snart var det bare laksefiske og ålefiske tilbake av de gamle herlighetene, og etterhvert grodde fjordbunnen igjen slik at det ble umulig å legge til med skutene.

I 1780 gikk Berby over til Truls Wiel som var storkjøpmann i Halden og drev mange virksomheter - bl.a. hadde han monopol på salthandelen rundt Halden. Med Berby fulgte det 21 husmannsplasser, nabogården Røer, sager og kverner og mange skoggårder. Wiel kjøpte opp mange gårder i Enningdalen og Idd, Rømskog, Setskog og Høland. I 1845 ble Berby solgt til kjøpmann Ole Bjørnstad og i 1891 gikk gården over til Jens M. Golden etter auksjon.

Dermed kom en ny tid for Berby med bl.a. skolevirksomhet i havebruk. I 1900 ble det startet en privat husmorskole. en tid var det tre skoler på Berby. Samme familie eier og driver Berby i dag. I de siste åra er Berby tatt i bruk som et slags lokalhistorisk sentrum, og det har i noen år blitt satt opp store skuespill i friluft med en mengde sidearrangementer, utstillinger m.m.

I området er det mange kulturminner. Den gamle oldtidsveien "Olavskleva" går opp til Ålegårdskollen, og ved veien og på kollene er det flere gravrøyser. På kollen ved gården er det en bygdeborg. På Berby har det vært 21 husmannsplasser. De fleste av disse er nedlagt, men noen står fortsatt. Det er rester etter sagbruksvirksomheten, laksefisket, stenindustri m.m.

Enningdals elva

Elva renner nordover (!) fra Nordre Bullaresjøen og er grenseelv i ca 1 kilometer ("Riksgrensen følger bekken") til der Elja/Lilleelva renner ut. Enningdalselva er omtrent 13 kilometer lang og den renner ut i Iddefjordens søndre ende. Totalt faller elva ca 37 m. Den nederste delen er preget av en serie små stryk.

I Enningdalsvassdraget finner vi en av de få oter-stammene i det østlige Norge. Her finner vi også hekkende fuglearter som isfugl, fiskeørn og hubro. Beveren har de siste åra spredt sig betydelig i de fleste små og store vassdrag i søndre deler av Idd og i Bullaren. Det er registrert 20 fiskearter i elva. Elva er lite påvirket av menneskelig aktivitet, og er Norges sørligst lakseførende elv.

Tilrettelegging:: Berby trenger vedlikehold av den store husmorskolen foruten en pleie av partier med kulturminner. Det bør anlegges parkeringsplasser i området. Henvisningsskilt og informasjonsskilt må settes opp.

Referanser: O. Forstrøm: Fredrikshald i 250 år. (1915); S.G. Eliassen: Berby. (u.å)

Miljø 1:3: Bergstien

Halden kommune, Idd og Enningdalen sogner

Ferdselsvei som følger Raet fra svenskegrensa ved Hallerød i Idd til Vadet i Tistedalen. Stien fortsetter også på nordsida av Vadet mot Rokke-Sarpsborg-Moss. Ved Hallerød fortsetter den sydostover inn i Dalsland.

Lokalt kalles veien for Bergstien /Bersteien, et navn som også återfinnes på et 1600-talls-kart, og tradisjonen sier at dette bl.a. var veien for den svenske grensebefolkningen som skulle til Halden med sine varer. I uminnelige tider må stien ha vært brukt som ferdselsvei noe vi ser av de store verperøysene (kasterøysene) og gravrøysene langs stien. Det er foreløpig registrert et 20-tall av disse. På et par strategiske steder langs stien er det anlagt skanseverk: Nordbakke skanse og Siljeklev skanse fra slutten av 1600-tallet. Begge ligger i nordenden av Ørsjøen.

Tilrettelegging: Stien er for noen år siden ryddet av et idrettslag ved hjelp av bygdeutviklingsmidler. Det ble også foretatt enklere skilting på viktige steder. Skiltingen er i lengden ikke værbestandig. Det er også tatt initiativ til å rydde Nordbakke skanse. Nytt skiltingssystem bør vurderes. Nytt kartmateriale bør utarbeides på grunnlag av et nødvendig registreringsarbeide av kulturminner.

Denne veien bør ha hatt en fortsetning på den svenske siden, fra grensa til Dals-Ed. Undersøkelser bør vedtas for å dokumentere ev fornminnesforekomst også på den svenske siden mm.

Referanser: V. Parmer: Bergstien (u.å); C.O. Munthe: Fredrikshald og Fredriksten indtil 1720. Se også miljø 7:9 Bergsttigen i Dals Eds kommun.

Miljø 1:4: Bakke og Liholt

Halden kommune, Idd sogn.

Ligger midtveis i Iddefjorden på norsk side. Dette er en stenhoggermiljø fra 1870-åra og framover, og er det best bevarte bebyggelsemiljøet knyttet til stenindustrien i Halden og Østfold. Små bolighus og arbeiderbrakker som opprinnelig er oppført av bolagene foruten privatbygde hus. Brakka på Liholt er fra 1880 og er den eldste knyttet til dette miljøet.

Stenbrudd, veier og kaianlegg er tilgjengelig i området. På Liholt ble det 1907 anlagt en 4,2 km lang jernbane for frakt av sten. Baneanlegget ble revet opp under 1 verdenskrig og solgt som skrapjern. Banesporet er i stor grad intakt i dag da det også fungerer som hyttevei i store partier. Banespor for bremsebane fra fjellet og ned til brygga. Store stenbrudd ligger på toppen av fjellet på Liholt. Også på Bakke er det stenbrudd i fjella og kaianlegg ved fjorden.

Tilrettelegging: Behov for viss tilrettelegging med fjerning av vegetasjon, merking av veier og informasjonsskilt. Parkeringsplasser må også tilrettelegges på flere steder.

Referanser: S Norheim: Omviser for Iddefjorden.

Miljø 1:5: Ystehede - Fagerholt

Halden kommune, Idd sogn

Ligger ved Iddefjorden, ca en mil sør for Halden. Rikt stenindustrimiljø. Ystehede var i sin tid Idds største stenbrudd. Her er det rester etter et banespor for dampkran i flere hundre meters lengde. Det drives idag et stenbrudd på Skriverøa. Bolighus fra stenhoggerperioden er bevart, men noen er sterkt ombygget.

På Ystehede er det tufter etter husmansplass, helleristningsfelt og gravrøys. På Skriverøa er det tufter etter stenhoggerbrakke, smie m.m., og på toppen av øya er det en redutt (skanse) fra 1718 og to gravrøyser. På Fagerholt drives det fortsatt med uttak og bearbeiding av sten. Hoggeri ned ved fjorden, med bl.a hoggeskur og eldre stensag intakt. Brudd oppe i fjellet med smie, hvilebrakke osv. Stor kran er bevart..

Tilrettelegging: Behov for skjøtsel i områdene. Henvisningsskilt og informasjonsskilt må settes opp. Stort behov for istandsettelse av de gamle bygningene og hoggeskurerne. Kran, sag og andre funksjoner fra stendriften må bevares i museal sammenheng.

Referanser: S. Norheim: Omviser for Iddefjorden.

Miljø 1:6: Ås-Solberg

Halden kommune, Idd sogn

Fornminneområdet ligger i overgangen mellom de to slettene i Idd - Store- og lille Iddeletta. Det er en 20 meters høydeforskjell mellom de to områdene, og Lille-Raet går gjennom området som er gjennombrutt av bekkedrag.

Spesielt i overgangssonen mellom de to slettområdene ligger det et gravfelt av betydelig størrelse. Anslagsvis er det tilsammen rundt 90 hauger og røyser av ulike størrelser. På nabogården Solberg er det også et gravfelt på minst 20 hauger, og på nabogården Gimmen er det gravfelt. I området også hulvei. Fornminneområdet har en praktfull beliggenhet med flott utsyn, men er i dag skjemmet av et eldre sandtak.

Tilrettelegging:: Området er skjemmet av et eldre sandtak som må rehabiliteres. Et mindre sandtak ved Solli gravlund må rehabiliteres. Gode muligheter for opparbeidelse av parkeringsplass ved sandtaket. Gode stier i området. Det må foretas en hogstpleie m.h.t. fornminnene. Henvisningsskilt ved hovedvei og ledeskilt i veikryss. Informasjonsskilt i området.

Miljø 1:7: Hovsfjellet

Halden kommune, Idd sogn.

Ligger sør for Halden og langs Iddefjorden. Dette er et fjellområde med mange spor etter stenindustrien. Helt nord i området fine oppbygde veier for transporten av sten til kaianleggene som også er bevarte. Lengre sør i området, i Nokkedalen, er det store stenbrudd med rester etter bremsebane, og ruin etter landets eneste maskinstenoggeri, damanlegg m.m. Noe bebyggelse er bevart, mens det finnes grunnmurer etter flere stenhoggerhus. I området ble råblokke til "Viglandsmonolitten" tatt ut og sporet kan ses den dag i dag.

Tilrettelegging: Det er behov for opprydding og vedlikehold av veier, ruinkonservering m.m. Det må settes opp henvisningsskilt og informasjonsskilt. Parkeringsplasser må anlegges.

Referanser: S: Norheim: Omviser for Iddefjorden.

Miljø 1:8: Halden by og Fredriksten festning

Halden by

Byen/tettstedet vokste fram fra slutten av 1500-tallet og var et ladested under Fredrikstad fram til 1665. Med kunnskapen om utnyttelsen av fossekraften fra slutten av 1400-tallet ble det straks muligheter på "Hallen" med de tre fossestrykene i elva Tista.

Vi må tro at stedet har vokst relativt raskt fra slutten av 1500-tallet.

I 1644-45 ble stedet etablert som garnisonsby under ledelse av stattholder Hannibal Sehested, som også ledet arbeidet med de første befestningsanleggene rundt byen. Halden ble grenseby fra 1658 ved avståelsen av Bohuslän, og ble angrepet av svenske troppestyrker i åra 1658-60. I

1661 ble Fredriksten festning påbegynt. Bystatus i 1665. I 1667 var det en bybrann som førte til gatereguleringer m.h.t. bastionene på Fredriksten festning. Dagens gatesystem er i hovedtrekkene de samme som i den gamle byen.

Viktige ut- og innfartsveier har fra gammelt av preget bybildet; Festningsgata, Elvegata, Skippergata-Sølvgata-Gamle Sørhaugen, Svenskegata-Oskleva, Storgata-Busterudgata-Busterudkleva, Øvre Bankegate. Dagens bybilde er preget av empire-bygninger oppført etter bybrannen i 1826. 1700-tallsbygninger på Banken - og kanskje på Gamle Sørhaugen.

Storgata og miljøet rundt Torget domineres av murbygninger, mens den øvrige bebyggelsen i hovedsak er trehusbebyggelse.

Sjøboder bevart på Sørhalden (to stk. etter 1826) og ved elva (en etter 1759).

Industribebyggelse i byen og oppetter elva til Tistedalen (se nedan).

To virksomheter som fikk stor betydning for Halden var Sukkerraffinaderiet og Fajancefabrikken. Sukkerraffinaderiet ved Rød fikk kongelig privilegium i 1752, det eneste i Sør-Norge. (det lå også et i Trondheim og et i København). Fabrikkbygningen sto ferdig i 1754, og initiativtaker var Niels Tank. Senere var Nils Anker, "Sukker-Nils", en av eierne. Sukkerietverket ble lagt ned i 1861 på grunn av konkurransen med de svenske sukkerverk. Herrebø Fajancefabrik i Idd ble anlagt i 1758. I løpet av få år til nedleggelsen i 1772 fikk fabrikken et ry for sine flotte produkter.

Utover på 1800-tallet kom det stadig nye produksjoner til: Mads Wiel Bomuldsfabrique i 1813 - senere Haldens Bomuldsspinneri og Væveri; Cathrineholms Jernværk som ble anlagt i 1829; Tobakksindustrien fortsatte å blomstre, og Halden var blant de fremste i landet i denne produksjonen. Brennevinsbrenningen hadde sin storhetstid i første halvdel av 1800-tallet. Ølbrygging fikk sin industrielle utvikling fra 1830-åra, og den ble en betydelig industri med leveringer til handelsskip og salg til Sverige. I siste halvdel av 1800-tallet fortsatte blomstringen av nyetableringer som til dels ble til store industrier: Kåpefabrikk, knappfabrikk, fyrstikksfabrikk, portføljefabrikker, skotøyfabrikker, gardinfabrikk, treforedlingsindustri og stenindustri.

Tilrettelegging: Henvisningsskiltingen til byen er dårlig, spesielt fra E6. Det må arbeides mot veimyndighetene for å bedre dette. Opplysningsskilt må vurderes ulike steder i byområdet.

Referanser: Munthe "Fredrikshalds og Fredrikstens historie indtil 1729", Forstrøm "Fredrikshalds historie i 250 år", Widerberg/Kavli "Halden, festningen og byen"

Fredrikstens festning

De første befestningsverkene ble anlagt under ledelse av stattholder Hannibal Sehested i åra 1644-45 da Halden ble etablert som garnisonsby. Disse befestningsverkene ble bygget for å beskytte bybebyggelsen og besto av pallisadverk med blokkhus rundt bebyggelsen og skanseverk på de høye bergene rundt byen. Disse forsvarsverkene ble betydelig utbygd og forsterket i 1659-60 i forbindelse med de store svenske angrepene i disse åra.

Haldens strategiske betydning ble ytterligere understreket med Roskilde-freden i 1658 da man

avsto Bohuslän og dermed også Bohus festning til Sverige. De svenske angrepene i 1658-60 forsterket ytterligere dette forholdet.

Kongen i København befalte i 1661 at det skulle oppføres en festning i Halden. I løpet av en 40 års periode ble festningen - Fredriksten festning - bygd ut slik vi i hovedtrekk kjenner den i dag. En festning blir imidlertid aldri ferdig. Vedlikehold og forbedringen av konstruksjoner og byggverk har foregått kontinuerlig. Husene som er på festningen i dag er stort sett oppført på 17-1800-tallet.

Fredriksten festning består av et ca. 600 da stort område med hovedfestningen og 3 såkalte utenverker, mindre fort, som ligger på høydedragene omkring hovedfestningen.

Fredriksten festning har blitt angrepet to ganger av svenskekongen Karl XII i 1716 og 1718. Det første angrepet førte til at haldenserne tente på byen for å fordrive de svenske okkupantene. Angrepet i 1718 var en lengre beleiring og som endte med at Karl XII ble drept av en kule gjennom hodet.

Festningen var også utsatt for en 14 dagers beleiring av Karl Johans svenske hær i 1814. Krigen endte med forliket i Moss (Mosskonvensjonen) og Sverige og Norge innledet en lang periode som unionspartnere.

I åra 1895-1905 ble det norske forsvaret sterkt opprustet og ble ett av de mest moderne i Europa. Fredriksten festning ble modernisert med kanonstillinger, mitraljøsestillinger m.m.. Bl.a. ble det satt opp 4 stk 20cm franskbygde Schneider tårnkanoner. Ved forhandlingene i Karlstad høsten 1905 ble unionen mellom Sverige og Norge oppløst. Som et resultat av forhandlingene, ble Fredriksten festning nedlagt som aktiv festning. Alt moderne skyts skulle fjernes fra festningen deriblant også tårnkanonerne.

Tilrettelegging: Festningen er godt vedlikeholdt under ledelse av forsvaret ved Fredriksten kommandantskap. Det er satt opp henvisningsskilt på alle innfartsveier til Halden. En egen komite arbeider med opplysningsskilt for anleggene på Fredriksten. Det er behov for informasjon uta om Fredriksten festning både ved hjelp av infrastrukturen i f.eks. et Grensemuseum og ved brosjyrmateriale.

Referanser: Munthe "Fredrikshalds og Fredrikstens historie indtil 1720", Forstrøm O "Fredrikshald i 250 år", Widerberg/Kavli "Halden, festningen og byen", Jacobsen F. K. "Fredriksten. Festning med ærerik historie"

Haldens Minders museum/Festningsmuseet

Byhistorisk, krigshistorisk og bygdehistorisk museum beliggende i fire bygningsanlegg på Fredriksten festning. Krigshistorisk museum i det såkalte "Slaveriet" - slavenes/tugthusfangenes bolig - viser distriktets krigshistorie fra 1600-tallet t.o.m. 2 verdenskrig. Hovedvekt på Karl XII og hans angrep på Halden og Fredriksten festning. En av de såkalte "1905-kanonene" er ført tilbake til festningen og kan ses på Prins Christians bastion bl. a. via Krigshistorisk museum.

Festningens bakeri og bryggeri fra 1695 er restaurert og tilgjengelig i prins Georgs bastion.

Byens historie vises gjennom utstillingen "Byen brenner!" i Øvre magasin - en utstilling om byens utvikling og om brannenes innvirkning på byutviklingen - og om brannvern. Her kan man også se bygdesamlinger i "Idd bygdemuseum". I gamle kommandantbolig kan ett av byens gamle apotek med officin fra 1870 ses med et rikholdig utstyr av apoteker utstyr og andre midler.

Tilrettelegging: Bedre informasjon på Fredriksten og i distriktet.

Videreutvikle utstillingsprogrammet.

Rød Herregård

Storgårds-/herregårdsmiljø med bygninger, innbo, park- og hageanlegg. Ca 55 mål.

Ligger rett vest for Halden by ved RV 22. Flott utsikt mot Iddefjorden og Fredriksten festning. Anlegget ligger i sørhellinga ned mot fjorden og har opprinnelig grenset ned mot denne.

På J. Connings maleri fra 1699 framkommer anlegget med en enetasjes bygning i samme rytme som nåværende. Hageanlegg med barokkhage og engelsk landskaphage med dammer, terasser, plasser, bjørnegrotte m.m.. Tida fram mot begynnelsen av 1700-tallet er uviss, men fra da av i familien Tanks eie fram til 1831 da svigersønn av Carsten Tank - Peter Anker- overtar alle hans eiendommer. I Ankerfamiliens eie fram t.o.m. 1961 - fra da av museum/stiftelse. Hovedbygning utvidet 1732, omkring 1750 og 1903, Havesalong fra 1863 - tidligere sammenbygd med drivhus på to sider til hovedbygning - nå kontorer. Innbo og løsøre tilhørende anlegget.

Tilrettelegging: Bedre veiskilt. Informasjonsskilt og bedre kart over området må utarbeides. Guide-hefte for hageanlegget.

Referanser: O. Anker-Rasch "Rød Herregård"; O. Forstrøm "Fredrikshald i 250 år"; G. Kavli "Halden-festningen og byen"; Schnitler "Norske haver"

Tistedalen - sentrum og dalføret

Tistedalens bebyggelse har utgangspunkt i etableringen i sagbruksvirksomheten fra 1500 - tallet, av. Møllevirksomhet. Fra 1813 etablering av Mads Wiels Bomuldsfabrique, seinere Haldens Bomuldsspinneri og Væveri (HBSV). Fra 1826 etablering av Cathrineholm Jernværk.

Fabrikkene lå/ligger langs elva. Bolighusen lå noe tilbaketrukket fra elva og langs ferdselsveiene. Mot slutten av 1800-tallet kom en ekspansjon i boligområdene.

Noen enkeltbygninger finnes fra midten av 1700-tallet - Karl XII:s hus og "Gata". Bebyggelsen er fra begynnelsen og midten av 1800-tallet og fra århundreskiftet. I Tistedalen bygget man mange menighetshus for ulike frikirkelige samfunn. Avholdsbevegelsen hadde sterkt fotfeste her med flere foreninger/losjer. Arbeiderbevegelsen vokste seg sterk etter århundreskiftet, og det ble bygget eget Folkets Hus og aldershjem for tekstilarbeiderne. Den kooperative bevegelsen var meget sterk i Tistedalen og det ble bygget opp en betydelig foreningsvirksomhet. Herregården Veden troner på Ra-ryggen rett over bebyggelsen.

Tilrettelegging:: Informasjonsskilt på utvalgte områder. Industrimuseum etableres i HBSV.

Etablering av tursti mellom Tistedalen og byen - og til Femsjøen.

Referanser: I Bjørndal: Fra vannsag til atomreaktor; E. Bull: Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd; O Forstrøm: Fredrikshald i 250 år; F Kiel Jacobsen: Sævvøkællær og spinnejenter. Tistedalen fra villmark til industri.

Miljø 1:9: Brekke sluser - Haldenkanalen

Ligger i Stenselva mellom Femsjøen og Aspern i Haldenvassdraget.

Haldenkanalen - det ene av Norges to kanalsystemer - og det eldste. Bygd for tømmerfløting. Siste fløting skjedde 1982. Engebret Soot var idémaker og pådriver for kanal og slusebygginga. 1852 bygdes de første slusene ved Brekke. Krappeto følger i 1856, Strømsfoss i 1860. Brekke ble på ny utbygget med et moderne sluseanlegg og kraftstasjon i 1924. Fallhøyde 26m. 4 sluser, 26 meters fall, visstnok Nord-Europas høyeste sluser. Det første kanalanlegget kom imidlertid ved Otteid allerede i 1825, også dette var planlagt av den legendariske kanalbyggeren Engebret Soot.

Tilrettelegging: Halden kommune har satt opp en liten bygning med toalett, dusj og telefonkiosk. Snuplass for buss er anlagt og en mindre P-plass for privatbiler. Behovet for ytterligere P-plasser kan komme siden, men er ikke påkrevet nå. Noe rydding og valg av materialbruk ved P-plass nødvendig. Området som helhet skjøttes i en tredeling mellom Østfold Energiverk (dam og kraftstasjon), Fløtningsforeningen/Haldenvassdragets Kanalselskap sluser med tilhørende bygninger m.m. og Halden kommune (grunneier).

Det har de siste åra vært bevilget statlige midler til vedlikehold av slusene m.m.

Informasjonsskilt må utarbeides. Guide-hefte/bok for vassdraget bør utarbeides.

Referanser: V. Parmer "Fløting i de sørlige grensetrakter"; Grete Brustad Nilsen "Kanalbyggeren Engebret Soot".

Miljø 1:10: Lund - Boberg

Halden kommune, Berg sogn

Området ligger vest for Halden by og øst for Vik-sletta. Er en del av det "Lille/Ytre Raet". Berg kirke kroner på toppen av raet. Slettelandskap med store åpne åkervidder, dels fjellrygger og skogholt.

Berg kirke er en middelalderkirke i sten, antagelig 1200-tallet. Diverse fornminneområder av ulik utstrekning finnes, bl a øst for Berg Prestegård et gravfelt på 20-25 hauger. På Lundestad-åsen og Boberg-åsen er det gravrøyser. I nordenden av Boberg-åsen er det et større gravfelt. Deler av feltet er skadet av gammelt grustak. Mellom Boberg og Lund diverse gravhauger, bautasten og stenringer. (Området her er begynt pleiet av skogetaten i samarbeid med fylkeskonservatoren.) Vest og sørvest for Lund flere røyser og stenspikninger. Spesielt stor er Homanrøset. SV mot Berg skole finnes også noen gravhauger.

Spor av oldtidsveier i området. I nordenden av Boberg-åsen hulveier - og ned mot Boberg gård. Hulveisystem i området mellom Homansrøset Sørli-veien, og i området ved Søtorp.

Tilrettelegging:

Referanser: I. Sætrang "Kirker og kirkegods i Berg"; Christie "Norges kirker, Østfold"; Johansen/Skjølsvold "Reisefører til fortiden"; Oldsaksamlingen "Top.ark. registrering for Halden og Berg"

Miljø 1:11: Gjellestad - Hjelmungen - Nygård - Huseby.

Halden kommune, Berg sogn

Ligger i den nordre ende av "Vik-sletta" på det såkalte "Lille Raet/Yttre Raet".

Fornminner delvis i sammenheng med gårdsbebyggelse. Gravhauger og røyser. Helleristninger. Det mest markante gravminnet er Jellhaugen - en kjempehaug med dimensjoner som gjør den til blant de aller største i Norden. Jellhaugen er restaurert for noen få år siden. Tidligere lå det et par store gravhauger NV for Jellhaugen. Disse ble fjernet rundt århundre-skiftet og det skal ha vært funnet rester av båt i en av disse.

Gravfeltene i området er relativt store. Gjennom området går den eldre traseen av Kongeveien som seinere ble erstattet av en vei som gikk nede på sletta (omtrent gamle E6) til Svingen og deretter over Torpum, Boberg, Berg kirke og videre til Halden.

Tilrettelegging: Henvisnings- og opplysningsskilt må utarbeides. Parkeringsplasser må anlegges.

Referanser: Avisartikler (Erling Johansen); Johansen/Skjølsvold "Reisefører til fortiden"; Kiel-Jacobsen "Lokalhistorisk veiviser for Halden og A."

Miljø 1:12 Svinesund: Se nedan under Strömstad kommun 5:10.

Miljø 1:13: Sponviken - Kjeøa

Halden kommune, Berg sogn

Sponviken

Ligger ved munningen av Ringdalsfjorden/Iddefjorden på nordsida av fjorden. Sponviken er et lite tettsted der den eldre bebyggelsen er knyttet til sjøen som næringsvei. Bebyggelsen ligger i le av Kjeøa som kun har fritidsbebyggelse når unntas et par hus mot Bukta.

Sponviken er kjent i omtaler tilbake på 1500-tallet. Navnet peker mot en gammel betegnelse for tømmer - spon/spaan. Antagelig kan dette knyttes til den hollandske perioden på 1500-tallet med oppkjøp av store mengder tømmer - først og fremst eik, men vel også furu.

Sponviken og de andre utførselshavnene langs Iddefjorden lå under "tolderiet udi Svinesund".

Sponviken hadde i perioder egen tollstasjon.

1660-tallet er det nevnt 3 strandsittere i Sponviken - alle under Svalerød gård. 1723 nevnes det i "hafnen" Sponviken 6 små våninger under Svalerød, og 5 våninger under Vik gård. I 1794 heter det at Sponviken "næsten kan anses som et ladested. Der bor en del skipperne og lodser, ... og 1 toldbetjent med 2 røjerter der er ansat".

Utover 1800-tallet vokser Sponviken. I 1840 hadde stedet omkring 150 innbyggere - og kjempet om en bygdevei da man "hverken kunde komme til kirke eller tinge". Veien ble bygd og ferdigstilt i 1842.

1839 nevnes første handelsmann i Sponviken deretter fulgte nye etableringer i 1845 og 1849.

Sponviken Bedehus innviet 1875. Den første skole i Berg p.g. ble opprettet fra 1848. Det nye skolehuset kom omkring 1879. Et eget likkapell oppført i 1913. I 1915 hadde Sponviken omkring 500 innbyggere. Fra 1860-åra kom silda til området noe som førte til en rik tid for Sponviken. Perioden varer fram til ca. 1895. 1893 startes det sagbruk - Sponvigen Dampsag. 1916 anlagt en hermetikkfabrikk som hadde opptil 100-200 arbeidere i sesongen.

Kjeøa-Sponvikens skanse

Kjeøa har fritidsbebyggelse når unntas et par hus mot bukta. Tidligere lå en bygning på eidet mellom Sponviken og Kjeøa. I dag står bare en stor eik igjen fra dette anlegget. På øya er det noen eldrefritidshus fra 1890-åra, og noen hytter fra begynnelsen av 1900-tallet. Antagelig er det en eldre plass på Sildebauen.

Sponviken skanse først anlagt i 1675 som en provisorisk redutt av tømmer. I 1676 og 1677 ble arbeidene videreført. 1698-1701 skansen helt ombygd med løs mur og jord med et massivt tårn i midten. 5. juni 1704 var det kongebesøk på Sponviken skanse; Fredrik IV "Han kunde icke fare under halve Vejen i sin Cariol, men maatte ride den andre halve". Karl XII's angrep i 1716: Skansen bestykket med 10 kanoner, 150 mann og proviant for 3 måneder. Etter en kort og hektisk beskytning kapitulerte kommandanten. Skansen ble ødelagt.

Skansen er i dag en ruin, men med bevart hvelvet kruttmagasin. Alle elementer i befestningsverket er synlige - også restene av det massive midttårnet.

Fra den tyske okkupasjonen 1940-45 er det rundt hele Kjeøa meget velbearte løpegravssystemer. Spesielt er anleggene rett sør for Sponviken skanse, vest for skansen og anlegget i Grønnbukt velbevarte.

Tilrettelegging:

Sponviken: Tilrettelegging for P-plasser. Bedre skilting til butikk, postkontor, ferjekai og bade plass. Kart- og info-tavle (historikk). Kjeøa/Sponviken skanse: Tillrettelegging med P-plasser. Skilting til bade plass etc. Kart- og infoskilt (historikk). Skilting til skansen (2 veier) og til utvalgte løpegravssystemer. Restaurere og rydde skansen. Restaurere velvinga, løpegrav-system og "hageanlegg".

Referanser: I. Sætrang "Kirker og kirkegods i Berg" (1915); Munthe "Fredrikshalds historie" (1906). C.S. Widerberg, "Halden, Festningen og byen", (1963).

Miljø 1:14: Rokkeræet - Rokke kirke

Halden kommune, Rokke sogn

Rokkeræet er en del av det store Østfold-Ræet som går fra svenskegrensen (også vider SØ i Dalsland) ved Hallerød over Rokke-Sarpsborg-Tune-Råde-Rygge-Moss og fortsetter SV i Vestfold.

Rokke kirke er en stenkirke fra middelalderen, antagelig 1200-tallet. På andre siden av veien en eldre bygning med stall og do for kirken. Østover fra kirken langs raryggen et større gravfelt på rundt 80 hauger som ligger på begge sider av veien. I vestenden av Rokke-sletta en bygdeborg (Vesttorp). Oldtidsveien har gått langs raryggen og kan i hovedtrekk følges gjennom Idd over Vedenvadet-Venås-Rahaugen-Rokke kirke og nordvestover. Langs oldtidsveien diverse fornminner: Gravhauger og røyser. Forgreininger av oldtidsveien ned mot Korset.

Tilrettelegging:: Rydding i gravfeltområdene. Infoskilt om kirke og fornminner og oldtidsvei. Kart. P-plass ved kirken helt nord i området. P-plass bør anlegges også lengre sør i området.

Referanser: Johansen/Skjølvold "Reisefører til fortiden"; R. Sævre (red) "Rokke-Ræet natur- og kulturlandskap i fortid og framtid" (NLH. 1984. Stensil:)

Miljø 1:15: Prestebakke

Halden kommune, Enningdalens sogn.

Ligger på riksveien midtveis mellom Halden og Kornsjø, inne i landet ved sørenden av Ørsjøen. Prestebakke har en flott trekirke fra 1793. Her finnes også skanseanlegg fra 1700-tallet og 1808. Jernbanestasjon med stasjonsbygning, pakkhus og privet som er foreslått fredet. Det er et mindre gravfelt i området ved skolen. En del eldre bebyggelse i området, bl a Prestebakke gård, som det i sin tid knyttet seg et rikt ålefiske til. Noen hundre meter fra kirken ligger Prestebakke mølle som er forfallen. Her er det også rester etter ålefiskeanlegg. Fin gammel hvelvet veibro ved utløpet av Ørsjøen og en jernbanebru over veien.

Tilrettelegging: Informasjonsskilt må utarbeides. Det er parkeringsplasser i området. I området er det skole og overnattings- og spisemuligheter på Bøkevangen.

Referanser: H. Bakke "Id Herred" (1915), C. O Munthe "Fredrikshalds og Fredrikstens historia indtil 1720 (1906).

2. Sarpsborg kommune

Miljø 2:1: Skjeberg

Sarpsborg k:n, Skjeberg sogn kirke.

Ligger midt på Skjeberg-sletta i et rikt jordbrukslandskap. Middelalderkirke i sten, en av de største i Østfold. Utenpå kirken flere stenhoder. Døpefont av kleber fra 1000-tallet. Private gravkapeller. Prestegården ligger rett ved siden av kirken, og er et fredet anlegg. Det er registrert mange fornminner i området.

Tilrettelegging:: Godt vedlikehold. Informasjonsskilt bør settes opp. Gode parkeringsforhold.

Referanser: E. Bakken: Lokalhistorisk veiviser for Sarpsborg-distriktet. (1992); S. og H. Christie: Norges kirker. Østfold I-II. (1959)

Miljø 2:2/3:1: Oldtidsveien

Sarpsborg og Fredrikstad kommune, Borge og Skjeberg sogner

Oldtidsveien er riksvei 110 mellom Skjeberg og Fredrikstad. Dette området er tett besatt med noen av de fineste fornminneområdene i Østfold - og kanskje også i landssammenheng. Vi finner her et snitt gjennom områdets eldste historie fra bronsealder til vikingetid - og mindre synlig også stenaldermiljøene.

De mest visuelle av disse fornminneområdene er tilrettelagt gjennom mange års innsats først fra Oldsaksamlingen og siden fra Østfold fylke ved Fylkeskonservatoren. Områdene er ryddet og skiltet både på stedet og avkjøring fra riksveien. Allikevel er det forhold ved enkelte av anleggene som burde bli bedre tilrettelagt.

Følgende områder er tilrettelagt og anbefales i denne sammenhengen (sett fra øst mot vest):

Solberg-feltet. Helleristningsfelt fordelt på tre felt. Området er innkjøpt av staten. Det er gode parkeringsforhold og anvisningsskilt. Informasjonsskiltene bør forbedres.

Bjørnstad-feltet. Helleristningsfelt på bratt østhellende fjellvegg. Ligger ved riksvei 127 mellom Skjeberg og Hafslund. Ett stort skip, ett av de største i Norden - 4.4m langt og 48 stk mannskapsstreker. Det er opparbeidet parkeringsplass og satt opp henvisningsskilt. Noe mer skjøtsel må påregnes. Informasjonsskilt bør gjøres.

Hornes. Rett øst for riksveien. Helleristningsfelt på holme i åker. Østhellende bratt fjellvegg. Vesentlig skipsfigurer. Det er satt opp henvisningsskilt ved riksveien, men parkeringsforholdene må forbedres da man nå enten parkerer på privat område eller i busslomme. Traktorvei inn i området kan kanskje forbedres noe. Informasjonsskilt ved feltet.

Gunnarstorp. Gravfelt som ligger på det "Lille Raet/Ytre Raet". Fjellformasjon. Delvis ødelagt av eldre grustak. Arkeologiske utgravninger. Gravhauger, røyser, stenringer, flatmarksgraver, trekantgraver. På fjellet en kjempemessig gravrøys fra bronsealderen bygd opp av rullesten - omkring 30m i diameter og 3m høy. Lengre nord i området et parti med stenringer med opptil 2m høye reiste stener. Området er tilrettelagt med henvisningsskilt fra riksveien og ledeskilt i området. Parkeringsplass. Noe vanskelig innkjøring for busser. Informasjonsskilt bør gjøres. Området trenger skjøtsel.

Hunn. Det store gravfeltet på omkring 150 hauger og stenringer. Området består av tre felt, fra bronsealder til og med vikingetid. Hulveier, helleristninger Ligger rett nord for riksvei 110.

Parkeringsplasser, henvisningsskilt. Skjøtselen er fin, men skiltene kan forbedres.

Begby. Helleristninger og gravminner. Hulvei. Ligger nordvest for riksveien på stor fjellrabbe i åkerlandskap. Helleristningene er vestvendte på hellende fjell. Gravminnene ligger oppe på fjellrabben vendt nordøstover mot gårdsbebyggelsen. Henvisningsskilt fra riksvei og ledeskilt i området. Opparbeidet parkeringsplass. Flere informasjonsskilt i området med ulik informasjonsgrad. Området er skjøttet og godt tilrettelagt.

Referanser: E.Johansen og A.Skjølsvold: "Reisefører til fortiden"; Heid Gjøsten Resi: "Hunnfeltet"; T. Carlsen: "Lokalhistorisk veiviser for Sarpsborg-distriktet". Resi, Heid Gjøstein "Gravplassen Hunn i Østfold" (1986).

Miljø 2:3: Hafslund hovedgård

Sarpsborg kommune, Skjeberg sogn

Ligger på østsida av Sarpsfossen vis a vis Borregaard.

Et politisk og økonomisk sentrum der noen av de mest prominente personer i norsk historie har residert. Nevnes på 1600-tallet antagelig som et resultat av framveksten av sagbruksvirksomheten. Gården brant i 1758, og nåværende bygning er bygd opp etter denne brannen. Stort park- og haveanlegg. Fornminner på området.

Tilrettelegging:: Avtale om parkeringsplass må gjøres. Området er godt skjøttet. Henvisningsskilt og informasjonsskilt må utarbeides.

Referanser: E. Bakken: Lokalhistorisk veiviser for Sarpsborg-distriktet. (1992)

Miljø 2:4: Gamlebyen Sarpsborg., Borgarsyssel Museum

Sarpsborg kommune, Sarpsborg sogn

Byen Borg ble etter tradisjonen anlagt av kong Olav Haraldsson (den hellige) i 1016. Byen lå strategisk til både kommunikasjonsmessig og økonomisk. Byen lå i kryssningen mellom Raet som er en eldgammel ferdselåre gjennom landskapet, og ved elva Glomma som er seilbar både ovenfor og nedenfor fossen. Nedenfor fossen ved Sandsund lå det gamle fergestedet. Økonomisk er området et rikt jordbrukslandskap som var et av fundamentene for datidas rikdom.

Byen som kong Olav anla ble befestet med vollverker som for det meste forsvant i det store leirraset i 1702. Det skal være mulig å påvise visse punkter på dette befestningsverket. I dag finnes ruiner etter kirken som kong Eystein anla i 1115. Den ble viet til S:t Nikolas, som bl. a. var de sjøfarendes helgen. Nikolaskirken og hele den øvrige byen ble brent av svenske troppstyrker i 1567. Etter dette ble byen, som var Østfolds eneste middelalderby, flyttet.

Borgarsyssel Museum ble anlagt i 1921 og består idag av tilflyttede bygninger fra ulike steder i Østfold, foruten en ildfast museumsbygning. I hovedsak er det bygninger fra landsbygda, men også "Ferjestan" fra fergestedet ved Sanne og Solli Brug, og "Aarslandsstua" som var skjenkestue i Sarpsborg i begynnelsen av 1840-åra. Det kan også nevnes en bunker fra siste

krig, en oppgangssag, et rekonstruert kirkebygg, en interessant urtehage, en arbeiderbolig fra Borregård som står på sin opprinnelige plass og en tilflyttet arbeiderbolig.

Tilrettelegging: Området er godt skjøttet, og det er relativt godt skiltet inn til museumsområdet. Skiltingen vedrørende middelalderanlegget bør vurderes.

Referanser: E. Bakken: Lokalhistorisk veiviser for Sarpsborg-distriktet. "Resterne etter Norge "Maginot-linje" i 1905" (Wiwar nr2, 1973).

Miljø 2:5: Greåker fort

Sarpsborg kommune, Tune sogn

Ligger ved sørenden av Visterflo på østsida av elva rett ved riksveien mellom Fredrikstad og Sarpsborg. Befestningsanlegget var en del av Glommalinjen som besto av et 20-talls anlegg. Det første anlegget kom rundt århundreskiftet, men fortet ble helt ombygget etter en større besfestningsplan etter unionsoppløsningen i 1905 og opprettelsen av en demilitarisert sone. Fortet ble bygd i 1908 og ble utstyrt bl.a. med to 12 cm Schneider-kanoner som ble overført fra Hjelmkollen fort ved Halden. Sammen med Ravneberget utgjorde Greåker fort Sarpsborg festning. Schneider-kanonene ble fjernet av tyskerne under krigen.

Tilrettelegging:: Området har stort behov av skjøtesel både m.h.t. vegetasjon og "ruinpleie" Både henvisningsskilt og informasjonsskilt må settes opp.

Referanser: E. Bakke: Lokalhistorisk veiviser i Sarpsborg-distriktet. (1992); T. Nygaard. Artikkel i Wiwar.

Miljø 2:6: Opstad-feltet

Sarpsborg kommune, Tune sogn

Ligger i skogområde mellom Sarpsborg by og Visterflo og nord for Greåker. Et av de største gravfelt i landet med omkring 150 fornminner; gravhauger, stensetninger, hulveier og bautastener. De største haugene er opptil 20m i diameter og inntil et par meter høye. Bautastenene er nesten mannshøye.

Tilrettelegging: Landskapspleie med hogst og andre tiltak. Det må anlegges en parkeringsplass(er) for busser og privatbiler. Henvisningsskilt og informasjonsskilt.

Referanser: E. Johansen og A. Skjølsvold: reisefører til fortiden. (1966); E. Bakken: Lokalhistorisk veiviser for Sarpsborg-distriktet (1992).

Miljø 2:7: Sanne og Solli bruk

Sarpsborg kommune, Tune sogn

Ligger ved Ågårdselva som renner mellom Vestvannet i Glomma og Visterflo og som forenes med Glomma ved Greåker. Området ligger bare noen hundre meter nord for E6.

Ruinene etter det som i sin tid var det største sagbruket i Norden, som startet med to sager i 1606. Den endelige etableringa av det som ble Sanne og Solli Bruk startet med kongelig bevilling i 1775 til Bernt Anker i Kristiania. Store utbygginger med demninger og vannhjul på slutten 1830-åra. 1837 var det 32 store vannhjul med 150 mann og 40 hester i arbeid. 1872 var toppåret da det ble saget 42.000 tylfter bord på bruket. Det var egen skole fra 1824.

I dag er stedet et brukskunstsenter der de gamle bygningene er tatt i bruk og andre bygninger tilflytt. En kopi av et vannhjul er satt opp ved elva.

Tilrettelegging:: Noe landskapspleie og ruinrestaurering. Det er gode parkeringsforhold i området. Det må vurderes om andre kulturminner i området kan tilrettelegges. Informasjonsskilt i området må utarbeides.

Referanser: E. Bakken: Lokalhistorisk veiviser for Sarpsborg-distriktet. (1992)

3. Fredrikstad kommune

Miljø 3:1: Oldtidsveien: Se under Sarpsborg kommune 2:2 ovenfor.

Miljø 3:2: Ula-feltet - Glemmen gamle kirke

Fredrikstad kommune, Glemmen sogn

Ula-feltet

Ligger ved riksveien mellom Fredrikstad og Sarpsborg vis a vis Gamle Glemmen kirke på et nord-sør-gående høydedrag. Gravfeltet ligger i nordøstre enden av høyden. Feltet består av tre områder med tilsammen rundt 80 gravminner; rundhauger, firkantgraver, bautastene og hulveier. Den største av haugene er omkring 15m i diameter. Det er gjort en rekke funn på Ula-feltet av urner og kar.

Glemmen gamle kirke

Middelaldersk stenkirke som ligger øst for Ula-feltet på et nord-sør gående høydedrag. Dåpsfont i kleber fra antagelig 1200-tallet. Krusifiks fra 1500-tallet og en "apostel" fra ca 1450. Øvrig kirkeinteriør er i hovedsak fra 16-1700-tallet som prekestol fra 1665 og altertavlae fra 1708. Kirke ligger i et verneverdig gårdsanlegg.

Tilrettelegging: Landskapspleie. Fylkeskonservatoren har skiltet i området. Tilrettelegging av parkeringsplass. Bedre skilting fra Riksveien og ved veikryss

Referanser; E. Johansen: Glemmen bygdebok. (1962); T. Karlsen: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet. (1992).

Miljø 3:3: Fredrikstad festning

Fredrikstad er den første norske by der en kan si at den er anlagt. Etter Sarpsborgs nedbrenning av de svenske styrkene i 1567 ble det besluttet å anlegge en ny by ved munningen av Glomma noe som sikkert var begrunnet i nærheten til sjøen og eksporten av

trelast. Byen ble planlagt i sin helhet med gatesystemer som følger hovedelementet på stedet nemlig Glomma. Med sine tilnærmede rette gate og rombeformede kvartaler har vi her en moderert form av renessansebyen. Sentralt i bystrukturen ligger torvet der alle offentlige bygningen grenser opp til dette.

Etter avståelsen av Bohuslän i 1658 ble det aktualiser også å befeste Fredrikstad. Befestningeanlegget ble påbegynt i 1663. De nevnte bybrannene og befestningsarbeidene påvirket den videre utviklingen av bystrukturen ved rettere gateløp og dels ved forskyvning av bebyggelsen nordover.

Befestningsanlegget er anlagt etter europeiske prinsipper som passet ypperlig på slettelandskapet ved utløpet av Glomma. Stjerneformen er gjennomgående og forplanter seg også til anleggene på "Cicignon" på vestsida og på Isegran. Det lille fjellpartiet øst for byen ble befestet fra 1680-åra - Kongsten fort.

Bybebyggelsen ble regulert innenfor vallsystemet. Bystruktur og bebyggelsen ble regulert etter de store brannene i 1672, 1700 og 1764 dels etter mindre branner i seinere tid. Store deler av Gamle Fredrikstad består også i dag av militære bygninger som kasserna bygd i etter det kalendariske system, proviantbygningen, slaveriet, kruttårnet, kommandantbolig, tøyhus, artellerigård osv. Gamle Fredrikstad framstår i dag som en Europas best bevarte festningsbyer.

Tilrettelegging: Anleggene er relativt godt vedlikeholdt. Gamlebyen har nylig gjennomgått et større rehabiliteringsarbeid, mens det er stort behov for vedlikeholdsarbeider på Kongsten fort. Gamlebyen er godt skiltet m.h.t. henvisningsskilt, men det kan kanskje gjøres noe mer med informasjonsskilter. Isegran, Kongsten og Cicignon må ha alle typer skilt.

Miljø 3:4: Kråkerøy

Fredrikstad kommune, Kråkerøy

Kråkerøy har et av de fineste miljøene i Østfold når det gjelder de store bronsaldersrøysene. Beliggenheten er høyt og fritt med vid utsyn ut over skjærgården. Det mest markante røysene er Holtevarden, Lunderamsa og Kjøkøyvarden. På Kråkerøy er det også vel dokumenterte stenalderboplasser, bl. a. med den kjente "Kråkerøymannen" og huskonstruksjoner. Miljøer for stenalderboplasser er Rødsmyra og "Store stenhytta". I området er det også bygdeborg.

Tilrettelegging: Områdene er tilrettelagt og skiltet av Fylkeskonservatoren.

Referanser: T. Carlsen: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet.

Miljø 3:5 Kjøkøy

Fredrikstad kommune, Kråkerøy

Ligger sørøst for Kråkerøy. På øya finnes flere interessante kulturminner:

-Kjøkøyvarden (se Kråkerøy) - bronsalderrøys. Denne ble også brukt som fundament for den optiske kysttelegraf. Under den tyske okkupasjonen bygde tyskerne bunkers i røysa.

-Kjøkkøy fort, tysk anlegg, idag frigitt delvis av forsvaret.

-Skams klove, en dyp naturlig fjellsprekke som skjærer gjennom hele øya i en bredde opp til 1,5 meter. En betydning av navnet er "den ondes klove", og det knytter seg folkelige forestillinger til naturformasjonen. Under okkupasjonen bygde tyskerne anlegg også her i en del av kloven.

Tilrettelegging: Det er behov for noe tilrettelegging av området. Fortet har behov for noe istandsetting. Opprydding i kloven bør vurderes. Bronsealderrøysa må vurderes nærmere. Informasjonsskilt må utarbeides.

Referanser: T. Carlsen: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet.

Miljø 3:6/4:1: Fyrstasjoner

Fredrikstad og Hvaler kommune

I den østfoldske skjærgården er det flere fyrstasjoner. I verneplanen for norske fyrstasjoner er to av disse fyrene foreslått fredet. For ytterligere to fyr er det gjort avtaler med organisasjoner og institusjoner om bruk og vedlikehold av fyrene:

Strømtangen fyr ble bygget i 1859. Tårnet er oppført i tre. Fyret var en familiestasjon inntil det ble avfolket i 1977. Fyrstasjonen disponeres av Fylkesmannens miljøvernavdeling.

Homlungen fyr ligger ved innseilinga til Skjærhallen, og er oppført i 1867. Tårnet er av tre. Opprinnelig var det en husmannsplass under prestegården. Fyret ble avfolket i 1952. Fyret er foreslått fredet.

Torbjørnskjær fyr ble oppført i 1872 og erstattet et sjømerke som ble reist i 1803. Tårnet er bygd av sten. Fyrstasjonen var en familiestasjon med opptil 11 barn på øya. Torbjørnskjær blir regnet som ett av de mest værutsatte fyr på kysten. Fyret ble fullautomatisert og avfolket i 1990. Fyret er foreslått fredet.

Struten fyr er bygget i 1907. Fyrhus og tårn er bygget i tre. I begynnelsen var det en familiestasjon, men i 1950 gikk det over til å bli en "tørnstasjon" med tre mann. I 1985 ble fyret fullautomatisert og avfolket. Stiftelsen Struten fyr har avtaler om bruk av fyrstasjonen.

Tilrettelegging: To av fyrene er foreslått fredet, mens to av fyrene har avtaler om bruk. Framtidig vedlikehold må vurderes. Informasjonsskilt må settes opp.

Referanser: Fylkeskonservatoren i Vest-Agder: Bevaring og fremtidig bruk av fyrstasjoner (1992); T Carlsen.: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet (1992); U Hjardar.: Torbjørnskjær fyr.

4. Hvaler kommune

Miljø 4:1 Fyrstasjoner: Se under Fredrikstad 4:6 ovenfor.

Miljø 4:2: Kuvauen

Hvaler kommune, Vesterøya

Den eneste av de gamle los- og fiskerhavnene på Hvaler med det gamle preget bevart. Det er flere bevarte sjøboder, brygger m.m. På svabergene ble garnene lagt til tørk.

Tilrettelegging: Relativt godt vedlikehold, men en viss pleie trengs. Det er behov for henvisningsskilt og informasjonsskilt. Det er stor parkeringsplass i området.

Referanser: T. Carlsen: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet. (1992)

Miljø 4:3: Utgårdskilen

Hvaler kommune, Vesterøya

Ligger på sørvestkysten av Vesterøya. Utgårdskilen er den største fiskehavnen på Hvaler. Grunnlaget var det store rekefisket. Det er også etablert et større fiskemottak. På Garnberget på vestsida av kilen ble fiskegarnene tørket. Innerst i havna ligger diverse eldre bevarte sjøboder. Rett bak havna er det bevarte beboelseshus.

Tilrettelegging:: Området er godt skjøttet. Henvisningsskilt kan bli bedre. Informasjonsskilt bør settes opp.

Referanser: T. Carlsen: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet. (1992)

Miljø 4:4: Dypedal

Hvaler kommune, Spjærøy

Ligger på Spjærøy i sundet til Vesterøy. Området består av en kystsone og et område trukket inn fra sundet. Dypedal er et lite landbruksområde med bebyggelse i en randsone rundt. Midt i landbruksområdet ligger Spjærøy kirke. Bebyggelsen er delvis av privat karakter, delvis har det vært kombinert med drift av offentlig virksomhet som lensmann, kommunale etater, sjømannshjem. I fjella rundt har det vært stenindustri og det ligger rester av brudd og andre minner knyttet til denne virksomheten. Kystmuseet Hvaler ligger på Nordgården i området med bygninger og gjenstandssamlinger.

Ved sundet ligger det et båtbyggeri med tradisjoner fra bygging av Hvalerbåter. Landskapet må sies å være et typisk Hvalerlandskap - småkupert, smal slynget vei kantsatt med granittstolper. Kort gangvei over til Sand som også har vært et stenhoggerområde med bl.a. bevart stenhoggerbrakke, og til Spjærøy Folkets Hus bygget av stenhoggerne i 1897.

Tilrettelegging:: Henvisningsskilt ved hovedvei. Bedre parkeringsforhold ved museet. Informasjonsskilt ved museet. Opprydding i strandsonen. Tilrettelegging for båtanløp. Skjøtsel av kulturlandskapet.

Miljø 4:5: Akerøy fort

Hvaler kommune, Akerøy

Fortet ligger på holmen nordøst for Akerøya på Hvaler. Først anlagt en provisorisk skanse. Fra 1680 permanent fort med tårn som opprinnelig var i to etasjer. Fra 1746 ble det bygget vollmur med port som kunne stenges. Anleggets oppgave var å beskytte fartøyer som søkte tilflukt i havnen innunder Akerøya. I krigstid hadde fortet 30 kanoner og opptil 130 infanterister. Fortet kom imidlertid aldri i aktiv kamp og i 1807 ble det sprengt i stykker. I nyere tid har det foregått et stort restaureringsarbeide på fortet.

Tilrettelegging:: Området er godt skjøttet. Informasjonsskilt bør settes opp.

Referanser: T. Carlsen: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet (1992)

Miljø 4:6: Korshavn

Hvaler kommune, Kirkøy

Ligger på vestsida av Kirkøy. Typisk Hvalergård som ligger i småkupert terreng vendt ned mot kilen. Hovedbygning fra 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet, og med et gammelt hageanlegg. Ut-og innmark. Uthusbygninger er revet/nedfalt. Stiftelsen Korshavn er nå eier av anlegget og har som formål å bevare stedet.

Tilrettelegging:: Stedet har sterkt behov for midler til vedlikehold både til bygning og av området. Parkeringsplass må anlegges. Informasjonsskilt og henvisningsskilt må settes opp.

Referanser: Kjerstin Cullberg, Uddevalla: Korshavn. Uddevalla (u.å.)

Miljø 4:7: Hvaler kirke

Hvaler kommune, Kirkøy

Kirken ligger inne på Kirkøy, med bare i noen hundre meters avstand fra Skjærhallen. Det er en middelalderkirke i sten, kanskje den eldste i Østfold, oppført omkring 1100. Døpefont i kleber fra 1300-tallet. Kirkeklokker i romansk stil. Kalkmalerier fra 1601, prekestol fra 1620, og altertavle fra 1759. Arkeologiske utgravninger er foretatt, varved man bl a fant eldre murrester under kirken. Det finnes en kirkehistorisk utstilling på loftet.

Tilrettelegging: Godt vedlikehold. Informasjonsskilt og henvisningsskilt må settes opp. Det er gode parkeringsforhold.

Referanser: T. Carlsen: Lokalhistorisk veiviser for Fredrikstad-distriktet. (1992); E: Johansen: Hvaler kirke. Fredrikstad Museums årbok 1995; S. og H. Christie: Norges kirker. Østfold. I-II (1959)

Miljø 4:8: Herføl

Hvaler kommune, Herføl

En av de sørligste øyene på Hvaler. To praktfulle bronsalderrøyser dominerer øya: Herfølsåta og Langrøset. Herfølsåta er omkring 30 meter i diameter og er sådeles et kjent landemerke og

seilingsmerke. Langrøset er bortimot 100 meter lang (!) og er sådeles en av de største i landet. Gravhellene synes i den vestre delen.

Tilrettelegging: Informasjonsskilt.

Referanser: T. Carlsen: Lokalhistoris veiviser for Fredrikstad-distriktet; E. Johansen: Borgarsyssel museums årbok nr. 3.

5. Strömstads kommun

Miljö 5:1: Strömstad stad

Strömstads kommun, Strömstads församling

Strömstad behöver kanskje ingen nærmare beskrivning, är en av de fyra städerna inom området. I staden finns förutom handel, övernattnig och kommunikationer också välbevarade och sevärda bebyggelsemiljöer.

Strömstad anlades efter freden i Roskilde 1658 som en svensk motvikt till Fredrikshald. Man fick köpingsrättigheter 1667 och stadsrättigheter senast 1672. Med sitt läge nära den nydragna gränsen fick staden sin beskärda del av stridigheterna mellan Sverige och Danmark/Norge under de följande 150 åren. Den besattes av general Gyldenlöwe 1675-79, engagerades hårt 1716-18 under Karl XII:s krig mot Norge, med bl a slaget om Strömstad 1717 på redde utanför staden, besattes 1788 av en dansk här och 1808 utkämpades ytterligare en batalj på redde.

Som alla städer är det handel som är stadens livsnerv, och timmerexport var en av de näringar man här liksom i de övriga städerna längs svensk-norska kusten tidigt ägnade sig åt. Saltimport var också viktigt, inte minst under den stora sillperioden undre 1700-talets andra hälft. Under 1800-talet fick Strömstad också betydelse som badort, med både hälsokälla, varm- och kallbadhus, societetshus mm.

Åtgärdsbehov: Utveckla stadsmuseet som besöksmål och som kunskapsbank om staden.

Referenser: Birger Strandell: En bok om Strömstad, och Strömstads Stadsmiljöplan 1992 m fl

Miljö 5:2: Koster

Strömstads kommun, Kosters församling

Några kilometer utanför Strömstad och söder om Hvaleröarna ligger Kosteröarna: Nordkoster och Sydkoster. Nordkoster är ganska hög, men annars är Sydkoster och öarna däromkring ganska låga. Sydkoster är den större ön, med flera byar och strandplatser. På Nordkoster är bebyggelsen mer koncentrerad.

Här finns på Nordkoster de gamla fyrtornen, vilka senare ersatts av fyrarna på Ursholmen, här finns den tätare bebyggelsen vid Kostersundet, här finns typiskt kulturlandskap och bebyggelse Långegårde by, i Övre och Nedre Kile och i Röd och Brevik.

Typiskt för skärgården i norra Bohuslän och södra Östfold är kombinationen av jordbruk och maritima näringar. Så är det på Hvaler, och så är det på Kosteröarna. De stora fiskelägena med tät husbebyggelse hör huvudsakligen mellersta och södra Bohuslän till. Fast bosättning hittar vi redan på medeltiden, och ända fram till 1800-talets mitt är förhållande relativt stabila. Ett fåtal gårdar på Nordkoster, lite fler på Sydkoster. Fisket var den viktiga näringen, med tillhörande binärningar, bl a båtbyggeri. Mot 1800-talets slut påbörjas en uppdelning av gårdarna och bebyggelsen ökar. Tidigare låg bebyggelsen huvudsakligen inne på öarna, men nu började också strandplatserna bebyggas.

Turismen till Koster är ingen ny företeelse, här hittar man flera turistanläggningar med anknytning till både det mer traditionella "högrestånd" badortslivet och den senare mer folkliga badturismen. Turismen har länge varit betydelsefull, och stugbyar, gästhamnar och pensionat är nu ett av inslagen i miljön.

"Kosterbåtarna" är ett exempel på att nationsgränsen mellan Hvaler och Koster inte nödvändigtvis är en kulturgräns. Båtbyggeriet är namnkunnigt i bägge ögrupperna. Kosterbåten är en av flera varianter på den traditionella tvåstävade båttypen. Det var Tomas i Kile (1797-1846) som lärde sig båtbyggeri på Hvaler, och vars båtar blev kända för att vara snabbseglande, sjödugliga och välbyggda. I A E Holmbergs bohuslänska beskrivning från 1800-talets mitt sägs det: "De bygges af ek, som vanligen hämtas från Norge, och anses för de mest snällseglande af rikets alla farkoster, och äro de starkaste att hålla i sjön". (1867 s40). Hvalersköyten är en annan välkänd variant som bl a använts som livräddnings fartyg. Paradoxalt nog kan man knappast idag få syn på någon enda kosterbåt ute på Kosteröarna.

Nästan sydligast i Kosterarkipelagen ligger Ursholmen, som är Sveriges västligaste fyrplats. Fyrarna här togs i bruk 1891, och ersatte då de bägge fyrtornen på Nordkoster. Dessa är från 1849, men visade sig vara placerade för högt, nära 60 meter över havsytan, för att kunna vägleda sjöfarten tillfredsställande. Här finns också fyrvaktarbostäder. I en byggnad finns ett mindre fyrmuseum.

Åtgärdsbehov: Kosteröarna är redan idag ett stort besöksmål. Den kulturlistoriska aspekten är dock inte särskilt utvecklad, och här finns ett område att arbeta vidare på.

Referenser: Kustorter i Göteborgs och Bohus län: Strömstads kommun; Fördjupad översiktsplan för Kosteröarna, del 2: Sektorsintressen

Miljö 5:3: Skee kyrka

Strömstads kommun, Skee socken

Skee kyrka är troligen uppförd under 1100-talet, och är en av de medeltida kyrkor i länet som har sin huvudsakliga medeltida form bevarad. Strax norr om kyrkan ligger ett gravfält, tvärs över vägen står klocktornet på en kulle. I församlingshemmet, också tvärs över vägen, har man om somrarna även serverat kaffe för besökare. Miljön med kyrkan och prästgården är mycket vacker, och här ligger flera av områdets vårdade och sevärda fornlämningar.

Inom några kilometers avstånd finns vårdade och sevärda fornlämningar: Dels järnåldersgravfält bakom Skee prästgård, och dels "Dårskilds högar", dvs gravfält med bl a domarringar och ett antal högar omgivna av stenkretsar, ytterligare några kilometer längre

bort.

Kyrkan tillhör en grupp östnorska kyrkor från tidigt 1100-tal och är därmed en av de äldre i Bohuslän. Namnet skrevs "Skedevi" på 1300-talet, vilket kan syfta på en förkristen kultplats åt gudinnan Skade. Kyrkan helgades åt S:ta Anna och utgjorde den centrala helgedomen för nordliga Bohuslän.

Den är delvis ombyggd vilket bl a västportalen av täljsten vittnar om. Den är i sig ett tillskott från 1200-talet, och har hamnat inomhus sedan man 1794-95 förlängde kyrkan åt väster med ett vapenhus. Kyrkan restaurerades 1923-24, varvid en del medeltida detaljer återställdes.

Inom miljön finns en gånggrift och troligen stenåldersboplatser, men huvudsakligen rör det sig om gravanläggningar från äldre till yngre järnålder. Sammantaget illustrerar området ett mycket långt kulturlandskapsutnyttjande,

Åtgärdsbehov: Information om Skeebygdens tidigare betydelse, vidarehänvisning från kyrkan till de olika fornlämningarna. Fornlämningarna är vårdade.

Skall man per bil ta sig till de olika fornlämningarna, uppstår parkeringsproblem. De ligger dock inte längre bort att man kunde parkera vid kyrkan och sedan ta en rejäl promenad, om skyltningen mm är den rätta.

Miljö 5:4: Blomsholm + Grönehög.

Strömstads kommun, Skee socken

Detta är en miljö som framförallt består av några av Bohusläns mest anslående fornlämningar. Grönehög är en stor gravhög alldeles intill vägen vid Värmlandsbro, dvs norra infarten till Strömstad. Grönehög ligger inte omedelbart intill Blomsholm utan någon dryg kilometer söder därom. Vid Blomsholm finner man dels en stor skeppsättning och dels den stora domarringen, där man satt upp dansspelet "Domardansen".

Förutom dessa tre utropstecken finns häromkring ett flertal andra intressanta fornlämningar, både stenåldersboplatser, bronsåldersröse och hällristningar.

Blomsholms säterimiljö är dessutom i sig en intressant bebyggelsemiljö. Säteriet Blomsholm bildades under 1620-talet av flera äldre gårdar. Namnet fick det av ägaren Anders Blomme. Huvudbyggnaden är från 1710. Gårdsmiljön rymmer flera intressanta byggnader, bl a en statarlänga.

Fornlämningarna stammar från stenåldern och framåt. Den stora Grönehög är daterad till folkvandringstid (400-600 e Kr), och även skeppsättningen och domarringen härrör från tiden efter Kristi födelse.

Åtgärdsbehov: Fornlämningarna har sedan flera år varit föremål för stora fornvårdsinsatser. Planering och diskussioner kring byggnadsvårdsinsatser och besökscenter m m pågår.

Referenser: Bl a Strandell: En bok om Strömstad; Bohusläns museum: Miljökonsekvensanalys; Cappelen-Smith: Vågspel i Viken.

Miljö 5:5: Jörlov - Massleberg

Strömstads kommun, Skee socken

En dalgång med väl hävdad jordbrukslandskap. Gårdarna ligger på bägge sidor, i mötet mellan slätmark och mer kuperad terräng. Förutom att vara en värdefull fornlämningsmiljö, visar landskapet också tydligt hur skiftesreformerna formade det nordbohuslänska jordbrukslandskapet.

Ett tiotal gravfält från olika perioder av järnåldern, framförallt vid Masslebergs hemvärnsgård. Flera hällristningslokaler och skålgropsförekomster finns i dalgången, koncentrerade till Massleberg i söder och Jörlov i norr. Längs Masslebergsdalgången ligger ett 50-tal rösen och röseliknande stensättningar. Här finns också äldre lämningar, dels stenåldersboplatser och dels megalitgravar. Detta innebär att man inom denna geografiskt väl sammanhållna miljö har ett tvärsnitt av länets hela fornlämningsbestånd.

Åtgärdsbehov: Vård- och informationsåtgärder för en del av fornlämningslokalerna är inplanerade under 1995-96. Tre hällristningslokaler ingår i Hällristningsresan.

Referenser: Bohusläns museum: Hällristningsresan; Fornlämningsmiljöer i Bohuslän sid 48.

Miljö 5:6: Dynekilen

Strömstads kommun, Hogdals socken

Ligger någon knapp mil norr om Strömstad, intill E 6:an. Dynekilen är den grunda havsvik som skiljer Hogdalsnäset från landet söder därom. Längst in ligger Dyne gård, och det var här som svenska sjöofficerare var bjudna på bröllop den 26 juni 1716. De förde befäl över en transportflotta med förnödenheter till Karl XII:s trupper i Norge. De svenska fartygen låg för ankar längst in i den smala Dynekilen, och lasten skulle sedan vidare landvägen.

Den legendomspunne dansk-norske kaptenen Peter Wessel, senare adlad Tordenskjold, gjorde tidigt på morgonen den 27 ett våghalsigt anfall på svenskarna, som inte var beredda på att bli attackerade i detta skyddade och svårnavigerade läge. Tordenskjolds eskader avgick med segern, som kanske inte var så märkvärdig i antal förlorade fartyg, men som däremot innebar dödsstöten för det svenska fälttåget i Norge. Segern var mycket viktig, eftersom Karl XII fick avbryta aktionen och dra sig tillbaka in i Sverige igen. En minnessten ute på Gedholmen minner om slaget.

Kommunikationshistoriskt är det också en intressant plats. Dels ligger Hogdals gamla gästgiveri strax intill E6:an. Där ligger också en mindre stenvalvbro. Mellan Hogdal och Dyne är ett besvärligt bergsparti, och landsvägen har under tidernas lopp haft flera olika sträckningar här. Mest besöksvärd idag är den bilväg från 1921-22 som går från campingplatsen och på utsidan berget norrut till Hogdal. Det är nu en privat väg, så man kan med fördel ställa bilen och ta en promenad. Vägen var för smal, men i stället för att moderniseras och breddas byggdes en ny vägsträckning över berget, och där ligger den nu, som ett välbevarat minnesmärke över inledningen av vårt moderna tidevarv. Strax intill finns även lämningar efter ännu äldre vägar.

Platsen har också fungerat som utskeppningsplats, vilket bl a namnet Ladholmen berättar. Vid Dyne fanns ett tegelbruk en kort period efter sekelskiftet 1900.

Åtgärdsbehov: Framförallt måste informationsskyltar om platsens historiska betydelse komma till. Möjligheterna att vandra omkring i området måste säkras, och här är E6:ans starka trafik i vissa fall problematisk. Annars är här goda möjligheter att parkera, med både en rastplats och en campingplats.

Referenser: Birger Strandell: En bok om Strömstad; Vägminnesvårdsprogram.

Miljö 5:7: Håvedalen

Strömstads kommun, Skee socken

En dalgång med några mindre gårdar, belägen alldeles vid gränsen och platsen för en tullstation, och även rester av en skansanläggning från andra världskriget.

Vägen byggdes ut 1883, och från samma årtionde var tullstationen som fanns här fram till 1962. Tullstationen var inrymd i ett vanligt bostadshus, vilket finns kvar, fram till 1924, då en nybyggd tullstation nere vid vägen öppnades. Vägens utbyggnad och tullstationen innebar ett uppsving för den egentligen ganska avlägset belägna dalgången, och under en period fanns här också en Konsumaffär.

Vägen som passerar här leder från Skeebygden till Bärby gård, och redan på 1600-talet finns en vägsträckning utritad på kartan (1661). Denna väg gick lite söder om dagens, över Alemarken och förbi Halvarstenen. Detta har naturligtvis inte varit vad vi idag menar med "väg", snarare en stig.

Åtgärdsbehov: Parkeringsmöjligheter/rastplats(?), skyltning, dokumentation

Referenser: Studieförbundet Vuxenskolan i Strömstad: Gränsbygd - då och nu. Sid 92 mm.

Miljö 5:8: Krokstrand

Strömstads kommun, Skee socken

Stenhuggerisamhälle, uppbyggt på gårdarna Kroken och Björneröds mark. Idag finns inga större arbetsplatser kvar, men samhället är fortfarande befolkat.

På 1600-talskartor finns lastplatsen "Björnestrand" markerad här. Björneröd och Kroken är de två jordbrukshemman som finns på ömse sidor om bäcken som rinner mitt i dalgången. Senare har benämningen blivit Krokstrand. Kombinationen av en bra lastageplats och bra berg skapade förutsättningar för att ett samhälle skulle växa upp här.

Expansionen av detta stenhuggerisamhälle tog fart på 1870-talet. Inflyttningen skapade ett stabilt befolkningsunderlag och under 1890-talet börjar affärer dyka upp. 1902 invigdes Folkets hus.

1914 bröt första världskriget ut, och stenexporten lamslogs, med hög arbetslöshet som följd. På lite knaggliga vägar kom stenindustrin igång under 1920-talet, men 30-talets depression innebar början till slutet för stenindustrin.

Åtgärdsbehov: De flesta enskilda hus i samhället är väl omhändertagna. Problem finns dock med Konsum och gamla telegrafhuset, vilka är i akut behov av upprustning.

Däremot finns ett stort behov av slyröjning, såväl på hamnplanen som i bäckravinen och andra platser. Samhällets helhet skymms av alla sly/trädridåer. Informationsinsatser behövs. Samhället skulle egentligen behöva en bevarandeplan, eller områdesbestämmelser med bevarandeariktning.

Referenser: Karlsson: Krokstrand 1870-1940.

Miljö 5:9 Lervik

Strömstads kommun, Hogdals socken

Konstnärsgården är belägen halvannan mil norr om Strömstad, i Lervik vid Idefjorden, några kilometer väster om Svinesund. Anläggningen syns väl från vattnet, men kommer man från land upptäcker man den inte förrän man är alldeles inpå.

En gul nedlagd konservindustri, sammanbyggd med ett gammaldags bostadshus, rymmer en kursgård och konstutställningslokal. Ägarinnan Nanny Nygren, övertog anläggningen 1968 och har här bedrivit konstnärlig verksamhet i form av utställningar, kurser och konserter.

Detta är norra Bohusläns enda bevarade sådana anläggning. Anläggningen är helt bevarad, sånär som på en del maskinutrustning mm invändigt. Salteri och fabrikslokal är sammanbyggda i vinkel, och ligger så att man från berget kommer direkt in i andra våningen, medan de vänder två fulla våningar mot vattnet och bryggplanen som sträcker sig runt husen. Bostadshuset är samma byggt med produktionslokalerna via ett lagerutrymme.

På platsen har funnits ett silsalteri sedan 1700-talets sillperiod, som står på en liten udde mitt emot fabriken. Lerviks konservfabrik grundades av Knut J Jonasson, och uppbyggnaden av fabriken skedde från sekelskiftet och några decennier framåt. Bostadshuset är äldre men flyttat från Svinesund, och har med tiden byggts samman med själva konservfabriken. Omedelbart efter andra världskriget byggdes en ny fabrik ca 300 meter söderut. Den gamla fabriken lades ned på 50-talet, och hela verksamheten vid mitten av 60-talet.

Åtgärdsbehov: Stort upprustningsbehov, och ett angeläget byggnadsvårdsobjekt. Verksamhetens framtid osäker. Kanske inte möjligt att besöka under de närmsta åren. Skyltning och parkeringsmöjligheter.

Referenser: Alice Sjöberg: konservindustrins bebyggelse i Bohuslän; Peter Buse och Arne Sjöberg: Uppmätningar och dokumentation, opublicerat arbetsmaterial.

Miljö 5:10/1:12: Svinesund

Strömstad kommun, Hogdals socken/Halden kommune/Berg sogn

Ligger mitt i Ringdalsfjorden mellan Sponviken og Halden, vid fjordens smalaste punkt och omgivet av branta fjellsidor.

Svinesund är platsen för en av de viktigare gränsövergångarna mellan Norge och Sverige. Den stora mängden biltrafik på E6 ger den kanske större betydelse idag än längre tillbaka, men inte desto mindre rymmer den många olika minnesmärken från skilda historiska skeenden.

Mest anmärkningsvärd är naturligtvis Svinesundsbron, med sina mäktiga sten- och betongvalv. På norska sidan ligger Søylegården med sin vita träfasad, och på svenska sidan ligger en klunga hus, varav flera har anknytning just till det tidigare färjeläget. Uppe på bergen finns flera rester av gamla igenrasade skansar, lämningar efter Karl XII:s framfart.

Hur gammalt överfartsstället egentligen är går inte att veta säkert, men troligt är att det har medeltida eller förhistoriska anor. Det nämns hos Snorre Sturlasson, som skrev sina sagor på 1200-talet. Oslobiskopen Jens Nilssøn passerade i alla fall här när han under 1590-talet gjorde visitationsresor i Oslo bispedømme. Fast färjkarl skall ha funnits sedan 1500-talet. Med undantag av kortare episoder med flottbroar, har de resande blivit färjade över sundet fram till öppnandet av den nuvarande bron den 15 juni 1946.

Svinesundsbron påbörjades 1938, men försenades p g a kriget. Den magnifika formen är till viss del resultatet av dåtidens arbetsmarknadspolitiska åtgärder i Sverige. Det fanns förslag på betydligt billigare fackverksbroar i stål, men man ville inte nöja sig med detta. Man valde i stället det vackraste och dyraste alternativet och löste ekonomin genom att lägga en del av arbetena som stödbeställningar till den krisdrabbade stenindustrin. Det stora spannet är gjutet i armerad betong, medan tillfartsramperna bärs upp av mäktiga granitvalvbågar.

Bron ersatte då färjetrafiken, som bestått av bogserade pråmar. Färjelägemiljön finns dock kvar. På svenska sidan finns både båthus, tullstation och påkörningsramp, och lite högre upp i backen ligger ännu gästgiveriets byggnad kvar.

Søylegården är kanske den vackraste och mest anslående byggnaden i miljön, och om bron kan sägas vara ett signum för den moderna tidens gränspassage, så är detta ett signum för all den möda och kraft som lades ned på transport, resande och inte minst postbefordran i äldre tider. Vad vi ser idag är framför allt ett verk av postmästaren Peder Møller, som omkring 1830 lät bygga till den befintliga byggnaden. Han byggde då en västra flygel intill det äldre huset, en flygel som hade två våningar och med en kolonnad/søylegang på framsidan, mot vattnet. Omkring 1850 byggdes andra våningen till åt öster, så att huset fick det karaktäristiska utseendet det har idag. Huset kan ha rötter ner i 1600-talet, och återfinns 1723 som en envåningsbyggnad, också då med søylegang.

1810 overtar Ole Eriksen Møller som fergemann, og får skjøte på eiendommen. Hans sønn Peder Møller (1791-1852) overtar bevillingen som fergemann og tollbetjent i 1820 og huset i 1826. 1839 ble han konstituert i Svinesund postmesterembete og i fast stilling fra 1841.

Ole Edvard Møller overtar i 1852 sin fars stillinger og eiendom.

Svinesund ble grensepassering etter fredsslutningen i 1658 da Bohuslän ble avstått til Sverige.

Foruten betydningen som fergested, ble Svinesund et betydelig post- og fortollingssted - med særlig stor betydning med den økte veiutbyggingen og økningen i trafikken utover 1800-tallet. Med åpningen av Kongsvingerbanen i 1871 falt mye av grunnlaget for denne driften vekk. Stillingen som postmester ble da også opphevet.

Under Karl XII:s fältttåg mot Norge 1716-18 anlades befästningar på bergen ovanför Svinesund. Anläggningen döptes till Sundsborg, och tanken var kanske att bygga en mer beständig fästning här, som utpost mot Norge. Efter det snöpliga krigsslutet övergavs dock befästningarna. Forsvarsanlegg fra denne tid er knyttet også til det norske fergestedet. På gamle kart framkommer et nettverk av skanser. Det skal være rester av noen av disse i høyden over fergestedet. I området vest for Svinesund - Børsåsen - er det bygdeborg, og forskansninger på østsida av Børsåsen fra Karl XII's periode. Rester av skansene ligger der i dag.

Hjelmkollen øst for Svinesund har synlige befestninger fra 1902-1903 med store kanonstillinger (12cm Schneider; 2 stk), skytestillinger og murte rom. Grunnmurere etter bygninger. Også rester etter tyske stillinger fra 1940-45.

Rørbæk vest for Svinesund har også hatt forskansninger fra Karl XII's periode, men disse er det så vidt vites ikke synlige rester etter.

I området ved nåværende Svinesundsbro og i området Svinesundshagen er det registrert et nettverk av stenalderboplasser i ulike nivåer. I området øst for Børsåsen er det registrert noen gravrøyser, og det er en bygdeborg på Børsåsen. Hjelmkollen har muligens hatt bygdeborg og vi vet at det i begynnelsen av 1800-tallet har vært vete/varde.

Det er også i Svinesunds-området registrert områder med eldre beitemark, rester/ruiner etter husmannsplass m.m. I området fra Svingen til Svinesund er det desuten ulike traséer av veifar. Fra plataet ved nåværende Svinesund og ned mot Gamle Svinesund er to av disse traséene godt bevart.

Åtgärdsbehov: Ett informationscenter på någon sida av bron behövs, liksom en uppskyltning av flera av områdets objekt. På sikt även stigar upp till skanslämningarna, vilket medför fornvård och ytterligare skyltning.

På svenska sidan måste bebyggelsen vid gamla färjeläget säkras. Idag åtnjuter de enskilda byggnaderna inget egentligt lagskydd, endast NRL 2:6 om "påtaglig skada på riksintresse". Upprustning av båthus har skett hösten 1995. Gästgiveriet, återställande av tullhuset?

Gamle Svinesund (norsk side): Generell pleie av grøntområdet. Opprydding i det gamle veifaret ned til Svinesund. Utbedring av kai for anløp av turistbåtar.

Informasjonsskilt både ved P-plass ved E6 og nede ved Gamle Svinesund. Det øverste infoskiltet bør ha kart og informasjon om andre kulturminner i området - f. eks Børsåsen, gamle veier, skanser m.m. Avtale om framtidig forvaltning og bruk av Gamle Svinesund må gjøres med eier.

Børsåsen: Rydding av vegetasjon på området. Henvisningsskilt. P-plass ved E6. Infoskilt.

Hjelmkollen: Noe rydding på området. Sterkt behov for restaureringsarbeider og sikring av løpegraver m.m. Henvisningsskilt fra E6. Skilting fram mot fortet. Tillrettelegging av P-plass - også av hensyn til beboer. Infoskilt på fortet.

Fornminner: Anlegge løype med vandring i steinalderen - der man også tar med gravrøyser og bygdeborg. Lang og kort løype. P-plass ved E6.

Referanser: I. Sætrang "Kirker og kirkegods i Berg"; E. Børke "Historiske hus i Halden"; O.Øgar Svendsen "Gamle hus i Østfold"; Vägminnesvårdsprogram; Danielsson/Johansson: Svinesund.

6. Tanums kommun

Miljö 6:1: Världsarvsområdet med Tanumshede

Tanums kommun, Tanums socken

Den absolut viktigaste kulturmiljön inom området är världsarvsområdet, med sina fantastiska hällristningar. Det ligger i sydändan av utredningsområdet. Inom området ligger också Tanumshede, som förutom övernattningsmöjligheter och handel kan erbjuda en byggnadsminnesmiljö med tingshus, sockenmagasin och gästgiveri. Gästgiveriet är det enda bevarade äldregästgiveri i Bohuslän som fortfarande är i drift.

Inom världsarvsområdet pågår flera projekt både för att åskådliggöra och för att ytterligare skydda hällristningarna. En arkitekttävling har just hållits för att få fram bra förslag på skyddsåtgärder mot hällarnas nedbrytning, ett nytt museum i Vitlycke skall byggas, "Hällristningsresan" leder besökaren mellan ett antal olika hällristningslokaler vilka har gjorts i ordning (röjning, skyltning, P-plats).

Referenser: Bohusläns museum: Hällristningsresan; Tanums kulturminnesvårdsprogram; Bohusläns museum: Dokumentation inför byggnadsminnesförklaring; Litteratur om hällristningar, t ex John Coles: Bilder från forntiden.

För världsarvsområdet har tillsatts en förvaltningsgrupp med representanter för kommunen, länsstyrelsen, läns museet och Riksantikvarieämbetet.

Miljö 6:2: Greby gravfält

Tanums kommun, Tanums socken

Strax nordost om Grebbestad ligger detta gravfält, anmärkningsvärt både genom alla de resta stenarna på gravhögarna och genom att gravhögarna ligger mycket tätt inom området. Det är ett av de märkligaste gravfälten i Bohuslän

Gravfältet härrör troligen från tiden 200-600 e Kr, dvs senare delen av romersk järnålder och folkvandringstid. Det har länge varit känt, och är beskrivet redan av Linné, lärjungen Pehr Kalm 1742:

"Stenar av gråberg voro åtskillige uppreste på backarna vid Grebbestad. Somlige voro 2

famnar höga, ja av par stycken var höjden in mot 3 famnar, flata sidan av dem 3 à 4 kvarter men tvärsidan 1½ à 2 kvarter. Somliga av dem voro ock nästan fyrkantiga, de flesta stodo perpendiculairt, några stodo och lutade, som lär skett därav, att de icke varit väl fästade nedvid. Huru djupt de gingo ned i jorden, kan jag ej veta, men deras ovannämnde längd är den som var över jorden. De voro mestandels med mossa beväxta, upp mot ändan drogo de sig lite smalare ihop, inga bokstäver, runor eller anan skrift fanns därpå. Allestäds omkring på backarna voro många högar till en halv famns höjd, ned i dem tycktes vara lagde klotstora stenar eller litet mindre och därpå jord, som nu mest på alla högar var med gräs överväxt. Jag färgade årtskilliga gamla i byn, vad desse stenar och högar hade att betyda och fick enhälligt till svar: att i forna dagar har här vankat en stor myckethet av sill, varföre mycket folk rest hit från Skottland att fiska därefter, men som näskonungarna icke velat lida detta, hava de hållit slag med varandra och har nu den ena, nu den andra parten fått seger; de döda som då fallit, hava blivit begravne här och där på backarne och sådane stenar uppreste vid deras gravar."

Åtgärdsbehov: Gravfältet är vårdat och skyltat.

Referenser: Tanums kulturminnesvårdsprogram sid 124-125.

Miljö 6:3: Bullaren: Naverstad - Västra Bullarestranden - Sundshult

Tanums kommun, Naverstads socken

Detta är inte en enhetlig miljö, utan utgör ett större sammansatt område, med lång kontinuitet och med en stor fornlämningskoncentration. Kärnan i det hela ligger kring Naverstads kyrka, bevarad medeltidskyrka med intilliggande järnåldersgravfält. Kyrkan ligger i ett markerat höjdläge, och den äldsta vägsträckningen passerar förbi kyrkan, går över gravfältet och sedan vidare till Östad. I trakten kring Naverstads kyrka finns ytterligare tre stora järnåldersgravfält.

Östad är den tidigare centralorten i Bullarebygden, med bl a tingshus och tills för några år sedan det gamla gästgiveriet. Sundshult, tre-fyra kilometer längre söderut och på östra sidan, sjöd under en period på 1800-talet och tidiga 1900-talet av verksamhet vid fallen i Kynne älv. Idag är det bara stengrunderna kvar.

De långsträckta Bullaresjöarna har under lång tid fungerat som ett nord-sydligt kommunikationsstråk, både på sjön och längs vägsträckningen parallellt med sjön. Den väg vi kör idag är byggd på 1920-talet, men högre upp i terrängen, någon knapp kilometer väster om denna går den äldre vägen, inte alltid helt farbar. Hela området hålls samman av denna äldre vägsträckning som ännu till stor del är mycket tydlig. Bebyggelsen är genomgående väl bevarad och ligger i för trakten karaktäristiska krönlägen.

Besöksmål inom området är dels Östad-Naverstad, dels övriga vårdade fornlämningar, och att köra den gamla vägen. Invid Sundshult finner man dels grunder efter sågar och kvarnar, och dels den nyröjda fornborgen Olsborg, med mycket vacker utsikt över Bullaresjön.

Några kilometer norr om Östad, och upp i skogsmarkerna, finner man resterna av Jonsbo kvarn och såg. Kvarnbyggnaden står ännu kvar, men mjölnarbostad och såghus har skattat åt förgängelsen. Kvar är dock den stenskodda rännen som ledde fram vattnet, och kvar står också själva ramsågen av järn.

Åtgärdsbehov: Samordnad skyltning. Parkeringsmöjligheter? Gravfält vid Naverstad och Östad samt Säm vårdas. Jonsbo kvarn: ytterligare insatser för att röja och för att rädda ramsågen.

Referenser: Tanums kulturminnesvårdsprogram, Regionalt kulturmiljövårdsprogram (kommande). Vägminnesvårdsprogram.

Miljö 6:4: Kalvö - Trossö - Lindö, Havstensund, Hällsö, Svangen

Tanums kommun, Tanums socken

En större miljö vid kusten, med typisk bebyggelse, kulturlandskap, väghistoria och även värdefull natur. Området är sammansatt av flera kulturmiljöer.

Havstensund växte till ett samhälle under 1800-taltes andra hälft. En starkt bidragande orsak var den handel med ostron och hummer som inleddes av Johannes Corneliusson på 1840-talet. Dennes far, Cornelius Johannesen flyttade för övrigt hit från Norge, när han 1820 köpte gården Fåraby, på vars mark samhället är uppbyggt. 1860 bodde 24 personer i samhället, år 1900 127. Corneliussons stora handelshus, nybyggt omkring 1885 och med intilliggande magasin dominerar hamnbilden. Mellan bergen går huvudgatan i en backe upp från hamnplanen. I en intilliggande dalgång ligger samhällets andra del, som huvudsakligen beboddes av fiskare. Flera av husen i samhället är välbevarade, och det gamla Havstensund har behållit mycket av sin äldre karaktär.

Tvärs över sundet ligger flera öar med välbevarad bebyggelse. I sydväst ligger Hällsö, med en liten klunga välbevarad fiskebebyggelse. Nu har de flesta husen övergått i sommargästers ägo, men vid 1900-talets början fanns det omkring 20 hushåll på ön. I nordväst ligger de tre öarna Trossö, Kalvö och Lindö. Liksom flera andra av de bebodda öarna i norra Bohuslän var det planerat att förbinda dem med fastlandet via en bro. Så skedde med Daftö-Öddö-Tjärnö-Saltö, med Råssö liksom med Galtö-Resö. De tre öarna utanför Havstensund förbands sinsemellan med en väg, men bron till fastlandet kom aldrig att byggas. Idag är öarna avfolkade, och sommargästerna har tagit över. Öarna är naturreservat, och bebyggelsen är välbevarad.

Svngen slutligen, är en fyrplats nordväst om Lindö. Fyren är av typen med fyrhus och fyrvaktarbostad sammanbyggda. Fyra sådana har funnits i Bohuslän. Fyrhuset på Svngen uppfördes 1889. En modernare fyr står strax bredvid. Också Svngen är naturreservat.

Åtgärdsbehov: Detta är ett komplext besöksmål. Endast Havstensund är möjligt att nå landvägen. Framförallt är det kanske informationsinsatser som behövs här.

Referenser: Miljöerna är beskrivna i Tanums kulturminnesvårdsprogram. Havstensund är dessutom beskrivet i Kustorter i Bohuslän: Tanums kommun, och i Norra Bohuslän kustutredning 1977. För Trossö-Kalvö-Lindö är planerat en skrift från Länsstyrelsen och Bohuslän museum. Vägen över öarna beskrivs i Vägminnesvårdsprogrammet 1991.

7: Dals-Eds kommun

Miljö 7:1: Loviseholm

Tanum och Dals-Eds kommuner, Naverstad och Töftedal socknar

Den som stod bakom etableringen här var Johan Magnus Didron, född i Stigen. Efter att genom avtal skaffat sig rätt att utnyttja fallen i Sågälven, ansöker han 1745 hos Bergskollegium om att få anlägga två knippesmedjor om två hammare vardera, för tillverkning av spik, liar, hästskor, plogjärn mm, samt en plåthammare för tillverkning av tak- och saltpanneplåtar. Efter en bergmästarundersökning 1746 beviljas tillstånd 1747. Det dröjer dock till 1754 innan arbetena sätts igång, dock byggs bara en knippesmedja.

Problem för många av de mindre bruken i dessa trakter var tillgången på råvaran för tillverkningen, stångjärn, som måste fraktas långt i från och detta blev ganska dyrt. Därför anläggs 1760 en hammare för att smida tackjärn till stångjärn.

Bruket eller dess ägare har tidvis ekonomiska problem och flera ägarbyten sker under det dryga sekel som driften är igång. Försäljning sker dels direkt vid bruket, dels i Halden och dels till andra orter, med utskeppning via Hälle vid Idefjorden.

1829 köper Anders Lund från Halden Loviseholm. Lund var den som också anlade Katrineholms spikbruk vid Tistedalsforsen. Vid denna tid nybyggdes de flesta hus på bruket: Corps de Logi 1830, smedja 1833 mm. Tillverkningen exporteras via Halden. Efter Lunds död övertas ägarskapet av ett intressentskap med bl a hans son. Allt eftersom tiden går prioriteras verksamheten vid Katrineholm, och under 1860-talet sker en avveckling av driften på Loviseholm. En ny ägare tar vid 1870, men 1880 läggs driften ner för gott.

Åtgärdsbehov: Herrgården är välbevarad, men mycket få rester efter själva verksamheten

Referenser: Anders Edestam: De dalslänska järnbruken. Vänersborg 1977.

Miljö 7:2: Kornsjø-Högen

Dals-Eds och Haldens kommuner, Dals-Eds respektive Enningdalens socknar

Med den terräng som finns i gränsområdet Dalsland-Østfold, spelar de framkomliga kommunikationslederna en viktig roll. Inte minst i äldre tider, då möjligheterna att spränga sig fram genom bergen var mycket begränsade. Den stora moränrygg som sträcker sig i sydost-nordvästlig riktning genom Dalsland och Dals-Ed och vidare in i Østfold som Raet, har också varit ett naturligt kommunikationsstråk. Här återfinns äldre tiders vägar, och här drog man också fram järnvägen, när norska och svenska järnvägsnär skulle förenas. Det var dalslands järnväg, ett norskt-svenskt bolag, som därmed förband Mellerud via Högen/Kornsjø med Halden. I Mellerud anslöt järnvägen till den samtidigt byggda Bergslagernas Järnväg, som gick mellan Göteborg och Falun. Kornsjø järnvägsstation är välbevarad och järnvägsbron är intressant. Befästningsanläggningar finns vid Högen från II:a världskriget.

Åtgärdsbehov: Kornsjø järnvägsstation skulle vara lämplig som placering av en av informationscentralerna. Informationsskyltning måste till.

Referenser: Hembygden, olika årgångar.

Miljö 7:3: Mons lastplats

Dals-Eds kommun, Dals-Eds socken

Mons moderna historia börjar 1879 då järnvägen invigs. Platsens huvudsakliga funktion var som lastageplats för timmer.

Ett kort men kraftigt uppsving kom under andra världskriget. I och med att man mobiliserade och stärkte gränsskyddet, kom Mon, som sista anhalt längs järnvägen före gränsövergången, att bli en av de platser som försvaret utnyttjade för materieltransporter. I dag är Mon en slumrande husklunga, och tågen far förbi med allt högre hastighet.

Åtgärdsbehov: Information om platsens historia och betydelse, inte minst under krigsåren. Kanske informationsskylt/karta vid rastplatsen invid Parsetjärns skans,

Referenser: Hembygden, olika årgångar.

Miljö 7:4: Parsetjärns skans

Dals-Eds kommun och socken

Denna skans ligger utmed vägen från Dals-Ed mot Kornsjø. Den uppfördes under andra världskriget, och ingick i det system av skansar och vägspärrar som skulle fördröja ett eventuellt tyskt anfall från södra Østfold ner mot Göteborg. Den belyser mycket bra hur man resonerade då. Vägen passerar här en smal landremsa mellan ett bergsparti och en mindre sjö, Parsetjärn. Uppe i berget fanns skyttevärn och värn för pansarvärnskanon och granatkastare. Dessutom skyddsrum, stabsrum mm.

Vid vägen fanns pansarvagnshinder och runt hela värnet taggtrådshinder. Tvärs över dalgången åt söder låg ytterligare en skans. Den norra skansen är i ordningställd och går att besöka.

Åtgärdsbehov: Området hålls röjt, men i siktlinjerna ner mot vägen borde kanske träden glesas ut bättre. Informationsskyltarna är gamla och bör bytas ut/förbättras. Goda P-möjligheter finns.

Referenser: Broschyr om Parsetjärns skans

Miljö 7:5: Töftedal, Gesäter

Dals-Eds kommun, Töftedal och Gesäter socknar

Området präglas av ett öppet odlingslandskap med hävdade hagmarksområden. På spridda platser utmed älvdalgången finns lämningar efter förhistorisk påverkan i form av gravanläggningar. Bronsåldersgravar förekommer i skogsmarksregionen och yngre järnålderns gravformer i centralområdena. Bybebyggelsen ligger företrädesvis invid dalgångens lermarker, grupperade by- och gårdsvis. I regel består bebyggelsen av enstaka husgrupper, varav flera är av stort kulturhistoriskt värde. Gesäter kyrka är från 1700-talet med en dopfont från 1200-talet. Gesäter kyrka ligger på ett krönläge i terrängen till skillnad från Töftedals kyrka som ligger i den låglänta dalgången.

Det intressanta är bl a att se denna miljö i kontrast till de övrig miljöerna med koppling till timmerhantering och övrig handel. Denna miljö kan då stå för den genuina bonde miljö som både levererade det timmer och köpte de övriga varor man kämpade om mellan å ena sidan Halden och å andra sidan Strömstad/Uddevalla.

Åtgärdsbehov: Vård av fornlämningarna inom området? Inventeringsanalys för åtgärdsförslag?

Referenser: Riksintressebeskrivningar för Älvsborgs län

Miljö 7:6: Dals-Ed

Dals-Eds kommun, Dals-Eds socken

Dals-Ed som samhälle har sina rötter i både timmerhantering och turism. Det ligger vid sydändan av Stora Le, en av de många och långa sjöarna i Dalslands vattensystem som tidigare har haft stor betydelse för timmertransporter.

Även om västliga Dalsland utgjorde gränsbygd mot Norge före 1658, så hade man då och senare en hel del handelsutbyte med norska sidan, och då framförallt med Halden, som var den närmsta staden. Den ekonomiskt viktiga timmerexporten gick exempelvis denna väg. Också värmländskt järn har skeppats ut denna väg. Så länge hela västkusten var norsk var det inte mycket annat att göra, än att låta exporten gå över norsk hamn (Halden eller Uddevalla), även om statsmakten inte var helt tillfreds med det.

Sydändan av Stora Le har inte direkt kontakt med något flottningsbart vattendrag, men tog man timret till Lilla Le och sedan via Torpforsen ytterligare några kilometer över land, så kom man i kontakt med Örekilsälven. När Uddevalla efter 1658 var en stad i svenska händer, krävde man att all timmerexport skulle ta denna nämnda väg. Vid Torpforsen finns idag tyvärr inte mycket bevarat som minner om denna hantering.

Som bostad åt den tjänsteman som hade till uppgift att övervaka timmerhanteringen uppfördes den byggnad som idag tjänar som Eds museum och turistinformation: Karl XII - stugan.

Det geografiska läget gör att en av de naturliga kommunikationsvägarna in i Sydnorge passerar Edsbotten. Den grusås som här skiljer Stora och Lilla Le fortsätter mot nordväst, in över norska gränsen och vidare bort mot Halden. Här har inte funnits körbara vägar förrän i sen tid, men som ridvägsstråk har de en lång historia bakåt. Här finns omnämnt Högsundet (Högen), Jakobsrud (som anluter till Bergsstien på norska sidan), Solum och Dalen.

Med järnvägen 1879 kom också turismen. Eds turisthotell, idag Hotell Carl XII, startades vid 1880-talets mitt av Christine Johansson, som tidigare varit servitris på järnvägsrestaurangen i Mon. Huset var ett ombyggt spannmålsmagasin, och kom att byggas om och till flera gånger under sin historia.

Under stridigheterna mellan Sverige och Norge var denna del av Dalsland ett uppmarschområde för den svenska hären, vilket har satt spår i form av skansanläggningar. Framförallt 1716 och 1718 anlades skansar avsedda att skydda den svenska härens läger mot

ett eventuellt norskt motanfall västerifrån. Under de oroligheter som slutligen ledde till unionen mellan Norge och Sverige 1808 och 1814 förstärktes dessa anläggningar.

Lee bruks anläggningar vid Edsbotten kom vid början av 1880-talet av Hans L'Oranges söner från Halden. Senare, 1912, kom Saugbrugsforeningen in som ägare. Ytterligare två sågar anlades här under 1800-talets slut, bl a den ångsåg som flyttades hit från Svinesund 1893. Mycket lite av det ursprungliga bevarat, men en analys bör fördjupas.

Åtgärdsbehov: Området kring Dals-Ed är av riksintresse för kulturmiljövården. Området innehåller flera delområden, vilka utgörs av dels bevarade bebyggelsemiljöer, dels av skansanläggningar och fornlämningsområden. En del av dessa fornlämningar vårdas, men skyltningen måste samordnas.

I Torpfors finns mycket litet kvar efter den äldsta timmerhanteringen. Här finns dock rester efter kvarnar och sågar.

Referenser: Hembygden, olika årgångar; Kulturhistorisk utredning 1971 för Dals-Eds socken; Riksintressebeskrivningar för Älvsborgs län.

Miljö 7:7: Strand, Nössemark

Dals Eds kommun, Nösemarks socken

I och med byggandet av Dalslands kanal, etablerades här en ångsåg 1869 av Johan Spørk, en handelsman från Halden. Sågen, som var Dalslands första ångsåg, brann ned 1905, och en efterträdare stod färdig 1907.

Här finns en bevarad industrimiljö med bostäder (bl a uppmöblerade arbetarbostäder), kaj, upplag och disponentbostad, och en fortsatt drift av AB Strands bruk. Detta gör platsen till en av de intressantare sågbruksmiljöerna inom området, trots sin ringa storlek.

Längre tillbaka fungerade platsen som gränstullstation enligt landtullsförordningen av 1638, med tullhus från 1676. I Solum fanns också tullhus, huset fanns kvar till 1956 då det brann. 1860 flyttades verksamheten till anslutningsvägen mot Dalen, där tullstationen var förlagd till herrgården, som också tidigare fungerat som gästgiveri. Man hade också en tulljakt, vilken indrogs 1937.

Åtgärdsbehov: Byggnaderna vid Strands bruk bör ha hög prioritet vid byggnadsvårdsåtgärder.

Miljö 7:8: Strömmen/Rävmarken

Dals-Eds kommun, Dals-Eds socken

Här i på Rävmarkens ägor gjordes fynd av järnmalm på 1740-talet. Rävmarkens masugn i Strömsfors privilegierades den 27 jan 1756 för lagmannen Stedts änka Anna Maria Lindroth och kammarherren Lars Henrik Stedt. Den skulle uppföras vid övre fallet nedom Husetjärn "till uppbrukning af den jernmalm, som på Rävmarkens egor och deromkring var uppfunnen." Man njöt 9 års skattefrihet. Malmfyndigheterna sinade dock snabbt, och inom ett fåtal år var driften inskränkt till enstaka försök under 1770- och 80-talet.

Rävmarken hade dock stora ägor med mycket skog, och 1774 köps därför gården upp av ägaren till Loviseholms bruk, för att säkra koltillgången. Här fanns husbehovssåg fram till 1800-talets början. Då 1815 begär Niklas Björnberg, välbeställd handlare i Göteborg, att få såga till avsalu, och en ny sågbyggnad uppförs 1816-19.

Hans L'Orange ansökte 1845 om tillstånd för två sågar här, dels vid Strand och dels här vid Husetjärns utlopp. Han var ytterligare ett exempel på handlare från Halden som etablerade sig i dessa trakter. Pitprops, handskrädda bjälkar och sågning av slipers var det som sågades. Norska firmor skötte sedan driften där fram till 1920-talet. Planken flottades till Strand, och forslades landvägen till Haldenvassdraget. Idag ligger en kraftstation på platsen. Vid tilloppet till Husetjärn har under en period (1870-90-tal) också funnits en mindre såg, vilken ersattes av en spånhyvel.

Under andra världskriget utbildades norska polissoldater i Sverige. Bland annat i Rävlyckan i Rävmarken förbereddes de för uppgifter efter krigsslutet. Huset var missionshus, men fick under dessa år hysa några av de norrmän som var under utbildning i Sverige. Rävmarken var också en centralpunkt för södra delen av Østfolds kurirverksamhet, en verksamhet som under åren 40-43 var helt olaglig, och allt fick ske med stor försiktighet. För att hjälpa kurirerna, bl a mot svenska gränspolis, fungerade en del av de boende som kurirlotsar. De hjälpte också till med klädbyten mm för att inte kurirerna skulle bli igenkända som norrmän i Sverige.

Utrustning till utbildningen av de norska polissoldaterna släpptes ned från engelskt flyg i skogen, fyra sådana nedsläpp skedde här. Så 1945, den 8 maj klockan 11 på förmiddagen reste så de elva polissoldater som fanns här då via Hälle (i Strömstad) till Halden, där de avväpnade de kapitulerade tyska soldaterna.

Åtgärdsbehov: Mycket litet av de ursprungliga industrianläggningarna finns kvar här. Rävlyckan fungerar som bygdegård, och man har också en del materiel från kriget. Man kan dock fundera över skyltning mm, och möjligheter för besökaren att vandra omkring vid Husetjärn.

Referenser: Bl a Edestam: De dalslänska jänbruken; Hembygden 1955

Miljö 7:9: Bergsstigen se ovan under 1:3 Bergsstien (Halden kommune). Arbete med den svenska delen av Bergsstigen pågår.

Åtgärdsbehov: På sikt bör denna vandringsled samordnas på bägge sidor av gränsen.

SAMMANSTÄLLNING ÖVER MILJÖER OCH OBJEKT

1. Halden kommune, Haldenkanalen

Namn Sida Typ av miljø Innehåller

1:1 Elgåfossen 38 I/II G,L

1:2 Berby 38 I/II R,B,G,L

1:3 Bergstien 40 III R,K,V

1:4 Bakke og Liholt 40 III B,I

1:5 Ystehede - Fagerholt 41 III R,I,K

1:6 Ås - Solberg 41 III R,L

- 1:7 Hovsfjellet 41 III I
- 1:8 Halden by mm 42 II B,I,K
- 1:9 Brekke sluser - 45 III B,I
- 1:10 Lund - Boberg 46 III R
- 1:11 Gjellestad - Huseby 46 III R
- 1:12 Svinesund 65 I/II R,B,K,V,G
- 1:13 Sponviken - Kjeøa 47 III B,K,L
- 1:14 Rokkeraet 48 III R,L
- 1:15 Prestebakke 48 III B,K

2. Sarpsborg kommune

Namn Sida Typ av miljø Innehåller

- 2:1 Skjeberg 49 III R,B
- 2:2 Oldtidsveien 49 III R,L
- 2:3 Hafslund Hovedgård 50 III R,B
- 2:4 Sarpsborg 51 II B
- 2:5 Greåker fort 51 III K
- 2:6 Opstad - feltet 52 III R
- 2:7 Sanne og Solli bruk 52 II B,I

3. Fredrikstad kommune

Namn Sida Typ av miljø Innehåller

- 3:1 Oldtidsveien 49 III R,L
- 3:2 Ula - feltet 53 III R
- 3:3 Fredrikstad festning 53 III B,K
- 3:4 Kråkerøy 54 III R
- 3:5 Kjøkøy 54 III R,K
- 3:6 Fyrstasjoner 55 II B,V

4. Hvaler kommune

Namn Sida Typ av miljø Innehåller

- 4:1 Fyrstasjoner 55 II B,V
- 4:2 Kuvauen 56 III B
- 4:3 Utgårdskilen 56 III B
- 4:4 Dypedal 56 III B,L
- 4:5 Akerøya fort 57 III K
- 4:6 Korshavn 57 III B
- 4:7 Hvaler kirke 57 III B
- 4:8 Herføl 58 III R

5. Strömstads kommun:

Namn Sida Ev riks-
intressenr Typ av miljö Innehåller

- 5:1 Strömstad stad 59 II B
- 5:2 Koster 59 KO 73 II B,L,V
- 5:3 Skee 60 KO 45 III R,B
- 5:4 Blomsholm + Grönehög 61 KO 41 II R,B
- 5:5 Jörlov - Massleberg 62 KO 43 III R,L
- 5:6 Dynekilen 62 III K,V

5:7 Håvedalen 63 I/II K,V
5:8 Krokstrand 63 KO 42 II B,I
5:9 Lervik 64 III I
5:10 Svinesund 65 KO 46 I/II R,B,K,V,G

6. Tanums kommun

Namn Sida Ev riks-

intressenr Typ av miljø Innehåller

6:1 Världsarvsområdet 67 KO 52

KO54

KO56 II R,L

6:2 Greby gravfält 68 KO 50 III R

6:3 Naverstad - V:a Bullarestranden - Sundshult. 68 KO 57 II/III R,B,I,L

6:4 Kalvö-Trossö-Lindö - Havstensund-Svangen- Hällsö. 69 KO 51

KO 72 III B,L

7. Dals-Eds kommun

Namn Sida Ev riks-

intressenr Typ av miljø Innehåller

7:1 Loviseholm 70 III I

7:2 Kornsjø - Högen 71 I V

7:3 Mons lastplats 71 III V

7:4 Parsetjärns skans 71 III K

7:5 Töftedal - Gesäter 72 KP 11 III B,L

7:6 Dals-Ed 72 KP 10 II R,K,I,V

7:7 Strand/Nössemark 73 I I,V

7:8 Strömmen/Rävmarken 74 III K,I,V,G

Teckenförklaring: Typ av miljø är den kategoriindelning som redovisas på sid 7, vilket kortfattat innebär att kategori I = informationscentra, II = utvecklade besöksmål och III = självständiga besöksmål.

Under rubriken Innehåll betyder R = fornlämningar, B = bebyggelse, I = industrihistoria, K = krigshistoria, V = kommunikationshistoria, G = gränshistoria, L = kulturlandskap. I och för sig finns det fornlämningar i de allra flesta av miljöerna, men "R" indikerar att de utgör motiv för miljöurvalet.

AVSNITT 5

Avslutning

Kulturmiljøvårdens organisasjon i begge lender

Kulturmiljøvårdens organisation är inte känd av alla, och missförstås också ibland. Den är dessutom olika i Norge och Sverige. Vi skall därför ge en kort redogørelse for hur den är oppbygd .

1. Sverige.

Den ansvariga myndigheten heter Riksantikvarieämbetet (RAÄ), med säte i Stockholm. RAÄ fungerar som tillståndsgivare i en del fall, som central kunskapsbank och som remissorgan i fråga om olika lagar och föreskrifter som berör vården av kulturmiljöer. RAÄ kan också ta arkeologiska uppdrag, och har därför en oppdragsverksamhet (UV), där kontoret för denna regionen (UV Väst) ligger i Kungsbacka, några mil söder om Göteborg.

På länsstyrelsen finns Kulturmiljöenheten, som leds av länsantikvarien. Här har man tillsyn över att regionens kulturmiljöer, och då särskilt de som har ett lagskydd, sköts på ett adekvat sätt. Man är tillståndsgivare för åtgärder på eller i anslutning till fornlämningar, kyrkor och byggnadsminnen.

I realiteten sker den mesta kulturmiljövården i ett samarbeide mellom länsstyrelsen och länsmuseet.

Länsmuseet, som inte har någon myndighetsfunksjon, har då oftast rollen som kunskapsoppbyggere gjennom inventeringar, som rådgivere/remissinstans for kommunernas bygglov- og planhantering, som kontrollant av länsstyrelsen fattade beslut og som beredare av ärenden inför att länsstyrelsen fattar beslut. Museet har en oppdragsverksamhet, som består av allt från arkeologiske undersøkinger, byggnadsinventeringar og miljøkonsekvensbeskrivninger till utredninger som denna.

Den yrkeskategori som fr a arbeidar på RAÄ, hos länsantikvarien eller på länsmuseet är antikvarier, vilket ibland leder till missförstånd om vem man egentligen talat med. "Det var visst någon från länsantikvariatet här og sade att vi inte fikk lov..."

2. Norge

I løpet av noen år har hele det norske kulturminnevernet gjennomgått en omorganisering. Hele systemet har blitt såkalt desentralisert. Fundamentet for hele kulturminnevernet er "Lov om kulturminner" fra 1978 med justeringer av 1992. Riksantikvaren hadde det øverste ansvaret for fredete kulturminner etter 1030 (Slaget på Stiklestad og Olav den helliges død), mens de arkeologiske museene (5 stk: Oldsaksamlingen i Oslo, Arkeologisk museum i Stavanger, Vitenskapsmuseet i Trondheim, Bergens Museum og Tromsø Museum) hadde ansvaret for fornminnene (før 1030). Sjøfartsmuseene hadde ansvaret for kulturminner i vann.

Etter omorganiseringa er Riksantikvaren omgjort (løftet opp) til direktorat, og hele organisasjonen er delt i to funksjoner: Dels forvaltning, og dels oppdragsvirksomhet og forskning NIKU - Norsk Institut for Kulturforskning.

Riksantikvaren har gjennom omorganiseringa overlatt mye av ansvaret for forvaltningen på fylkesplan til fylkeskommunen (fylkeskonservatoren) med unntak av noen "utvalgte" kulturminner: Middelalderkirkene og nasjonale kulturminner som f.eks. festningsverkene.

Fylkeskonservatorene har gjennom desentraliseringa blitt forsterket med fylkesarkeolog. Fylket har dermed ansvaret for forvaltningen også av fornminner, men såkalt frigiving av fornminner tillegges fortsatt Fornminneutvalget hos Riksantikvaren, mens f.eks.Oldsaksamlingen har ansvaret for eventuelle utgravninger.

Fylkeskonservatorene kan videre føre et samarbeide med museene i fylket når gjelder oppfølging, antikvariske vurderinger, registreringsarbeid, plan- og bygningsarbeidet i kommunene osv. Fylkeskonservatoren har den formelle myndighet i forvaltningssaker.

Museene forvalter og eier en betydelig del av kulturminnene i Østfold. Flere fredete bygninger er i museenes eie foruten at et betydelig antall bevaringsverdige bygg og anlegg eies og forvaltes av museene. Totalt er det omkring 25 museer i Østfold foruten en del private samlinger.

Fortidsminneforeningen er verdens eldste kulturminnevernorganisasjon stiftet i 1844. Den tok i sin tid initiativet til opprettelsen av Riksantikvaren. Foreningen er landsomfattende med lokalavdelinger i alle landets fylker. Foreningen er eier av noen av landets fremste kulturminner som stavkirker, festningsverk, hus og anlegg. Disse ble kjøpt inn i sin tid for å redde kulturminnene fra ødeleggelse eller for rett og slett å bli solgt ut av landet. Østfold har egen avdeling av Fortidsminneforeningen.

2. KULTURMILJÖVÅRDENS LAGSTIFTNING I BÄGGE LÄNDERNA

Det absolut viktigaste för att kulturlämningar skall bevaras och levandegöras på ett meningsfullt sätt är att det finns människor på det lokala planet som engagerar sig i dem. Men lagstiftningen är ändå ett viktigt redskap i vissa lägen.

1. Sverige

Kulturminneslagen (KML) pekar också på detta i sin inledningsparagraf:

"Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö.

Ansvar för detta delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter skall visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. den som planerar eller utför ett arbete skall se till att skador på kulturenmiljön såvitt möjligt undviks eller begränsas." (KML 1:1)

KML innehåller regler till skydd för fornlämningar, för byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen samt regler om utförelse av kulturföremål.

Fornlämningar, såväl kända som okända, är skyddade enligt lag. För kyrkor äldre än 1940 gäller ett tillståndsförfarande för alla förändringar, något som i viss mån även gäller begravningsplatser äldre än 1940.

Byggnadsminnen är i allmänhet enskilda mycket värdefulla byggnader eller bebyggelsemiljöer. Dessa är då skyddade mot rivning eller förändringar. När det gäller att skydda större kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsemiljöer är byggnadsminnesförklaring sällan ett användbart instrument. (Jfr norska fredning.)

I stället är det Plan och Bygglagen (PBL) som ger de mer praktiskt genomförbara möjligheterna till detta. Man kan i detaljplan eller områdesbestämmelser lägga lämpliga former av skyddsforeskrifter. Dessa foreskrifter får då beteckningen "q" eller "Q". Många har hört talas om "K-märkning", vilket egentligen inte finns, men oftast är det en "q-märkning" i

en detaljplan som då avses.

Även PBL har skyddsregler för de kulturhistoriska värdena. Nya byggnader skall "placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen." (3:1). "Tillbyggnader, ombyggnader och andra ändringar av en byggnad skall utföras varsamt som att byggnadens särdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, miljömässiga och konstnärliga värden tas tillvara". (3:10) "Byggnader som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i en samlad bebyggelse av denna karaktär får inte förvanskas". (3:12) I princip skall dessa regler alltid iakttas, oavsett om en aktuell åtgärd är bygglovpliktig eller ej.

PBL är en av flera lagar som ligger under Naturresurslagen (NRL). I NRL föreskrivs bl a att man skall skydda objekt och miljöer som är av riksintresse för olika samhällssektorer (kommunikationer, jordbruk, fiske, försvar osv.) Även kulturmiljövården har sina områden av riksintressen. Dessa är enligt NRL 2:6 skyddade mot "påtaglig skada".

I en kommun kan det också finnas ett Kulturmiljövårdsprogram. Detta är då ett kommunalt ställningstagande för att skydda de kulturmiljöer som finns inom kommunen. Detta är inte ett lagskydd i sig, utan en kommunal viljeinriktning. En del av de kommunalt uttagna miljöerna brukar helt eller delvis sammanfalla med de riksintressen som finns inom kommunen. Tanums kommun är f n den enda inom området som har ett färdigt kulturmiljövårdsprogram.

Flera av miljöerna på svensk sida i sevärdhetsplanen är kommunala eller riksintressanta kulturmiljöer.

Naturvårdslagstiftningen kan i viss utsträckning också ta hänsyn till kulturvärden.

2. Norge

Lov om kulturminner: Kulturminner eldre enn 1537 (innføring av reformasjonen) er automatisk fredet. Løsfunn fra før 1537, mynter eldre enn 1650 og samiske minner eldre enn 100 år er statens eiendom. Kulturminner i vann - båter, skipsskrog, tilbehør, last o.a. - eldre enn 100 år tilhører staten.

Departementet kan frede byggverk og anlegg eller deler av disse av kulturhistorisk eller arkitektonisk verdi. Slike fredningsvedtak innbefatter også fast inventar. Et kulturmiljø kan fredes av Kongen for å bevare området kulturhistoriske verdi. I områder som er fredet med hjemmel i §§ 19 og 20 kan vedkommende myndighet gjennomføre skjøtsel som anses nødvendig av hensyn til formålet med fredningen. (Jfr svenska byggnadsminnen.)

Alle kulturminner nyere enn 1537 og som ikke er fredet i h.h.t. Kulturminneloven, er i realiteten uten beskyttelse hvis ikke spesielle tiltak gjøres. Det mest effektive hjelpemiddelet for beskyttelse av nyere kulturminner er Plan- og bygningsloven.

Gjennom det arbeidet som gjøres i den enkelte kommune innenfor planarbeidet: Kommuneplaner, kommunedelplaner, reguleringsplaner og bebyggelsesplaner, er det mulig å gi beskyttelse for de bevaringsverdige kulturminnene i området. Dette kan gjøres bl.a. ved regulering til "Spesialområde bevaring". Kombinert med reguleringsplanvedtekter som

forteller hva som kan og ikke kan gjøres med kulturminnet. Plan- og bygningsloven blir slik sett den viktigste "kulturminneloven" i det daglige arbeidet med kulturminnebevaring.

Imidlertid vet vi at det daglig foregår en kontinuerlig prosess med vedlikehold og utskifting av bygningsdetaljer som pr. i dag sjelden omtales i reguleringsplanvedtektene. En slik prosess fører til at autensiteten raskt forsvinner.